

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

**ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ
КАФЕДРА МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття кваліфікаційного рівня «Бакалавр» на тему:

**«ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕСТАВРАЦІЇ САКРАЛЬНОЇ
АРХІТЕКТУРИ XVIII-XIX СТОЛІТЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ»**

Виконала:

студентка 4 курсу

Примоченко Марія Юріївна

ОС «бакалавр», група БМЕ-21-7 з

спеціальності 023 – образотворче мистецтво,

декоративне мистецтво, реставрація

Керівник: старший викладач,

Брей Наталія Олександрівна

Рецензент:

кандидат мистецтвознавства

Кондратюк Аліна Юріївна

Дипломна робота допущена до захисту перед ДЕК рішенням кафедри

Протокол № 10 від «12» травня 2021 р.

Завідувач кафедри _____
(підпис)

доктор мистецтвознавства, професор Федорук Олександр Касьянович
(посада, наук. ступінь, наукове звання, прізвище)

Київ-2021

АНОТАЦІЯ

Примоченко М. Ю. **Історія та сучасний стан реставрації сакральної архітектури XVIII-XIX століть на Чернігівщині.** Бакалаврська дипломна робота на правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр за спеціальністю 023 «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація» – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, 2021.

Проведено історико-культурне дослідження сакральних споруд Чернігівщини XVIII—XIX ст. В роботі проаналізовано встановлення та розвиток самобутнього стилю «українське бароко» культової архітектури, збереження якої неможливе без глибокого вивчення її самобутності в контексті світових досягнень. Українське сакральне дерев'яне будівництво вирізняється й за своїм архітектурно-мистецьким рівнем, різноманітністю мистецьких засобів, вишуканими формами церковних будівель. Розглянуто історичні аспекти спорудження та реставрації сакральної архітектури XIX ст. на Чернігівщині. Нажаль український архітектурний стиль не мав можливості подальшого розвитку в цей період в зв'язку з соціально-політичними подіями.

Українська реставраційна школа має достатній історичний досвід відновлення сакральної архітектури, високий рівень майстерності проведення цих робіт. Дане дослідження включає вивчення та аналіз цього досвіду, порівняння його зі світовою практикою.

Ключові слова: сакральна архітектура, українське бароко, храми Чернігівщини XVIII - XIX ст., реставрація культової архітектури

Список публікацій здобувача:

Примоченко М.Ю. Надзвичайно цінна церква-символ незалежності на Чернігівщині. І Міжнародна спеціалізована наукова конференція «Естетика та мистецький вимір реальності: історія, сучасний етап та перспективні напрями розвитку», Хмельницький, 05 березня 2021 року стр. 75-76

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ДОСВІДУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПAM'ЯТНИКІВ АРХІТЕКТУРИ.....	9
1.1. Теоретико-методологічні основи реставрації архітектурних споруд..	9
1.2. Вітчизняний та зарубіжний досвід збереження та реставрації сакральної архітектури.....	14
1.3. Загальноєвропейські суспільно-політичні процеси та їх вплив на розвиток сакральної архітектури Чернігівщини XVIII - XIX століть	18
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ОГЛЯД ХРАМІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ XVIII - XIX СТОЛІТЬ.....	23
2.1. Традиції, особливості та принципи проектування церковної архітектури українських культових споруд XVIII - XIX століть	23
2.2. Сучасний стан пам'яток сакрального зодчества.....	27
Висновки до другого розділу.....	29
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ НЕРУХОМИХ ПAM'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	31
3.1. Консервація та реставрація сакральної архітектури Чернігівщини XVIII століття	31
3.2. Реставрація сакральної архітектури Чернігівщини XIX століття	45
Висновки до третього розділу.....	53
Висновки.....	55
Список використаних джерел.....	57
Додатки.....	63

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, ОДИНИЦЬ І ТЕРМІНІВ

Пагода	буддійське, індуїстське або даоське спорудження культового характеру
Тетраконхові храми	в ранньохристиянській і середньовічній архітектурі тип центричного храму з чотирьохпелюстковим планом: до квадратного внутрішнього підкупольного приміщення примикають чотири напівциркульні в плані апсиди.
Аспида	примикає до основного обсягу знижений виступ будівлі, напівкруглий, гранований, прямокутний або ускладнений в плані, перекритий півкуполом (конхою) або зімкнутим напівсклепінням.
Лонгітудинальність	поздовжній, розміщений або спрямований у довжину.
Ротонда	кругла в плані споруда, зазвичай увінчана куполом
Меандр	прямокутний орнамент, використовується в декоративному мистецтві і архітектурі, один з декількох видів постійно повторюваних орнаментів, що складаються з довгих і прямих ліній або довгих стрічок, в основному пов'язаних один з одним під прямим кутом, які за формою нагадують літери T, L
Тиблі	кілочки з твердих порід дерева (дуб, бук)

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасна Україна сформувалася довкола своїх храмів – центру духовного спілкування з Богом, осередком громадського життя. Церковна мораль, святе учення, обряди, а також церковна архітектура стали невід'ємною частиною народної культури. Відомий французький письменник Віктор Гюго порівнював архітектуру з головним літописом людства та відносив пам'ятки сакрального будівництва до «осадового шару», який залишає після себе нація світовій культурі.

Церковна архітектура України пройшла ті ж стильові етапи світового архітектурного процесу, що і інші європейські країни. Це проглядається у трактуванні рис мистецтва проектування візантійським впливом в давньоруській архітектурі X-XI століть, романського стилю, готики, ренесансу в XVI - початку XVII століть, бароко в XVII-XVIII століттях, класицизму в кінці XVIII - першій половині XX століття, стилю архітектури, умовно званого «еклектикою», у другій половині XIX століття, стилю модерн початку XX століття.

На території Чернігівщини знаходиться 104 культові споруди – серед яких 44 – національного значення та один з трьох найдревніших соборів в Україні (Спасо-Преображенський собор XI ст.) Переважна частина спадщини зодчих українського народу на цій території зведена у XVIII-XIX столітті.

Вибір найбільш раціональних, економічно доцільних і довговічних технологій відновлення пам'ятників архітектури є пріоритетним завданням історичних міст, та областей, таких як Чернігівська. Реставрація унікальних ритуальних будівель – це комплексна робота архітектора, інженера-конструктора, мистецтвознавця, їх досвіду і знань національної української храмової архітектури.

Актуальність роботи обумовлена зростанням числа реставраційних робіт і недостатня розробленість науково-методичної бази що до проведення реставрації пам'яток архітектури. Ретроспективний огляд реконструкції

історичних об'єктів XVIII-XIX ст., дозволить зберегти і передати їх майбутнім поколінням.

Історико-архітектурне дослідження об'єктів – це складний комплексний процес вивчення літературних джерел, іконографії, рукописів, матеріалів археологічних досліджень та інших архівних матеріалів, детального огляду споруд у натурі. Значимість дослідження підтверджується Законом України «Про охорону культурної спадщини» [19].

В даний час існує мало архівних джерел і образотворчих матеріалів за рядом досліджуваних культових пам'ятників архітектури Чернігівщини.

Наукові праці що до розвитку архітектури православних храмів України, їх стилістичних особливостей представлені монографіями Архієпископа Сергія, роботами Водзяновської І., Дерев'янка І., Яценко О. [20, 30, 31, 32]. Дячок О. досліджувала сакральні пам'ятки та їх реставрацію на території Тернопільської області [29].

Питаннями збереження древніх храмів займались Пиріг П., Конопля Ю., А. Карнабід [33]. Велику цінність становлять матеріали мистецтвознавця Адруга А. по дослідженню зодчества Чернігова на рубежі XVII-XVIII ст. в якому зібрано фотографії та фрески культового будівництва Чернігівської області [34].

Проблеми реставрації висвітлювали Болотських Н., Климов И., Лопатко В., Michael S. [35, 39].

Мета роботи - проаналізувати й узагальнити існуючу інформацію про історичне минуле та нинішній стан сакральної архітектури Чернігівщини. А також розглянути принципи й методи реставраційного втручання, показати зміну підходів до реставрації від відтворення до індивідуального розгляду об'єктів.

Завдання, поставлені в дослідженні:

1. Розглянути основи та принципи реставрації архітектурних споруд.
2. Аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду реставрації сакральної архітектури.
3. Глибокий культурно-історичний аналіз культових об'єктів Чернігівщини XVIII-XIX ст.

4. Простежити еволюцією реставрації, описати реставраційну концепцію і проведені відповідно до неї роботи.
5. Виявити принципові відмінності підходів до реставрації архітектурних пам'яток XVIII-XIX ст. на протязі епох.

Об'єкт дослідження.

Реставрація сакральної архітектури.

Предмет дослідження.

Історія і розвиток підходів реставрації на прикладі храмових будівель XVIII-XIX століття в Чернігівській області.

Методи дослідження.

Для досягнення поставлених завдань, нами були застосовані комплексні методи дослідження:

- Історико-культурний аналіз
- Порівняльно-типологічний аналіз вітчизняних та зарубіжних аналогів реставрації сакральної архітектури
- Емпіричний метод – аналіз літератури та теоретичних досліджень в області реставрації культових споруд XVIII-XIX століття в Чернігівщини.
- Методи натурного дослідження об'єктів, фотофіксація.

Апробація отриманих результатів.

Здійснювалась на I Міжнародній спеціалізованій науковій конференції «Естетика та мистецький вимір реальності: історія, сучасний етап та перспективні напрями розвитку» (05 березня 2021 рік). Результати дослідження викладено у статті «Надзвичайно цінна церква-символ незалежності на Чернігівщині».

Наукову базу склали бібліотечні матеріали, наукові статті, інтернет-ресурси, опубліковані ілюстраційні збірки, рецензії.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загального висновку, списку використаної літератури,

анотації, додатка ілюстрацій. Список літературних джерел включає 59 найменувань. Робота представлена на 56 сторінках основного тексту.

Практичне значення складається з можливості наступного використання результатів дослідження:

- В краєзнавчій та історико-охоронній діяльності по відношенню до збереження регіональної архітектурної спадщини. Матеріал дослідження може бути використаний для розробки краєзнавчих та історико-культурних путівників.
- При проведенні поглиблених історико-архітектурних досліджень в області проектування та будівництва обрядових споруд на території Чернігівської області.
- При розробці пропозицій та рекомендацій що до реконструкції сакральних будівель, проектуванні нових храмів та комплексів.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ І ВИБІР НАПРЯМКІВ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Теоретико-методологічні основи реставрації архітектурних споруд

Релігійні будівлі відіграють фундаментальну роль в своїх спільнотах: вони визначають місцеву історію, є важливою складовою художньої спадщини і релігійного простору. Проте, ці історичні споруди уразливі до руйнування внаслідок географічних та погодних умов та через обмеження бюджетів, пов'язане з обслуговуванням та утриманням старих історичних пам'яток. Протягом останніх десятиліть зростає увага до відновлення об'єктів історико-культурної архітектури.

Спроби реставрації пам'яток архітектури відомі вже в античний період і середні віки. Вони зазвичай зводилися до простого ремонту об'єкта. Професійна реставрація почала складатися в епоху Просвітництва, на хвилі суспільного інтересу до пам'ятників минулого. Ще в 1592 р архітектор Доменіко Фонтана виявив частину міської стіни в Помпеях. У 1760-1804 рр. під керівництвом Ф. ле Вега в Помпеях почали проводитися розкопки з науковою метою. Його нововведення щодо реставрації вже відкритих пам'ятників вплинуло на зростання інтересу до старожитностей в суспільстві і розуміння необхідності їх збереження [1].

Подальше формування реставраційної теорії проходило під величезним впливом естетики романтизму. Мистецтво уявлялося як процес нескінченного становлення, що є творчою духовною діяльністю і до того ж діяльністю символічного втілення внутрішнього у зовнішньому, тобто художньою діяльністю [2]. Об'єкти, що піддавались реставрації, почали сприйматися як феномен художньої творчості та прояв своєрідності національної культури.

Розвиток реставраційної діяльності, практичної і теоретичної, породило три основні методології, суть яких висловлюють три великі ідеї реставрації:

відновлення історичного об'єкта, в його первісному вигляді; збереження об'єкта в максимально можливій недоторканності; виявлення та узгодження історичних і художніх цінностей об'єкта. Вона постійно, протягом вже багатьох століть, знаходить собі прихильників серед ірраціоналістів.

Найбільшого розмаху реставраційний рух набуває в XIX ст. Велике значення для розвитку підходів і методів реставрації мали праці французького архітектора Е. Віолле-ле-Дюка. Він розробив методіку точного підходу до обмірів та опису предметів старовини. При цьому в своїх поглядах на кінцеву мету реставрації він був близький концепції створення ідеальних образів минулого, стверджуючи, що реставрація – це надання будівлі завершеного стану, що міг і не існувати в минулому. Ним була проведена реставрація ряду історичних пам'яток Франції, в тому числі собору Нотр-Дам в Парижі. Орієнтація на ідеальний образ стародавнього пам'ятника, бажання надати йому закінчений, стилістично єдиний вигляд стають характерними не тільки для реставраторів архітектури, а для всієї реставраційної практики першої половини XIX століття [3].

XIX століття стало часом бурхливого розвитку методології науки, її природничих і гуманітарних дисциплін, що склало передумови виникнення теорії реставрації, підготовленої успіхами археології та мистецтвознавства. Затвердження принципів історичного аналізу творів мистецтва сприяло усвідомленню історико-документальних цінностей об'єктів, як пам'яток своєї епохи.

У XIX ст. намітилось два основних напрямки архітектурної реставрації – художня і технічна (наукова). Художня реставрація мала старі і багаті традиції, так як відновленням втраченого займалися завжди. У той час як технічна реставрація полягала в консервації і постійному догляді за об'єктами архітектури. Саме з проголошення нової ідеї – ідеї недоторканності пам'ятника, починається історія наукової реставрації та формування її власної методології. Тому теоретичні концепції другої половини XIX століття представляють собою спроби обмежити свавілля у відновленні первісного вигляду пам'ятників за

допомогою встановлення принципів реставрації та критеріїв її достовірності. Найбільш послідовно нові більш широкі погляди на культуру проявилися, в першу чергу, щодо реставрації пам'яток архітектури і творів середньовічного живопису, наприклад древнього іконопису [4].

Суперечливість підходів, що закладені в цих ідеях, поділила світ реставраторів на кілька груп. Найбільше число прихильників набула компромісна концепція одного із засновників Римського реставраційного інституту Чезаре Бранді, в основі якої лежить фундаментальне положення про визнання цінності фрагмента (якщо твір зруйновано) в єдності його естетичних та історичних якостей і значень, яке здійснюється в реставраційному акті. Ця ідея так чи інакше варіюється більшістю сучасних фахівців. На відміну від описово-технічних термінів реставрації, сформульованих попередниками, Бранді затверджує положення про те, що "реставрація становить методологічний момент визнання твору мистецтва в його фізичній субстанції та в його подвійній полярності - естетичної та історичної, з урахуванням його передачі в майбутнє" [5].

Однак, надалі виявилися розбіжності у визначенні допустимих меж реставраційного втручання, в виявленні об'єктивності мінімального втручання. Проблема встановлення пріоритетності між історичними й художніми цінностями пам'ятника залежить від цілей реставраційного впливу на об'єкт реставрації.

Поступово поняття «реставрація» перестає бути ідентичним поняттю «відтворення» і наближається до свого початкового значення – збереження і продовження життя пам'ятника, тобто центр уваги реставраторів переміщується в сторону максимального збереження справжніх елементів.

Теорія і практика 1920-30-х років виробила досить чіткий звід правил і методів реставрації на основі декількох вихідних принципів. Однак післявоєнна ситуація, коли в більшості європейських країн виявилися зруйнованими тисячі пам'ятників, які становлять гордість національних культур, вимагала переосмислення і розвитку багатьох положень.

Так Друга світова війна і антирелігійна політика Радянського Союзу в цілому завдала значної шкоди культовим спорудам України. На відновлення і охорону пам'яток мистецтва були спрямовані значні сили держави, виникла необхідність в підготовці кваліфікованих фахівців в галузі реставрації.

І якщо в попередні десятиліття основна мета реставрації полягала в збереженні художньої спадщини, то тепер на перший план вийшла проблема відродження пам'ятників з руїн. На відміну від раціоналізму двадцятих років однією з рушійних сил реставраційної діяльності стає чуттєва ідея. У багатьох країнах необхідність відтворення втраченого минулого виникає як суспільна потреба як акція національного духовного відродження. Патріотичний ентузіазм, почуття національної гордості стали головним імпульсом відновлення з руїн міст Італії, старої Варшави і її Королівського замку, блискучих палацових ансамблів в передмістях Петербурга [6].

Однак хвиля "ретро-розвитку", що поглинула емпіричну реставрацію, стала розмивати методологічні основи археологічної концепції. Дослідники того часу констатували збільшення пам'ятників і зменшення справжніх витворів [7].

Практика імітаційного відновлення, що захопила архітектурну реставрацію, поширилася на оздоблення інтер'єрів, скульптуру, живопис монументальну і станкову, надавши при цьому помітний вплив навіть на реставрацію давніх середньовічних пам'яток. Слід сказати, що принцип відновлення "де було, як було" найменш критично застосовувався і застосовується в радянській реставраційній практиці. Прикладів тому безліч: від стародавніх храмів Новгород, Москви, Золотих воріт Києва, стінописів Спасо-Мірожського монастиря у Пскові та Успенської церкви Києво-Печерської Лаври. Таким чином, альтернатива "зберігати або реставрувати" знову стала найбільш актуальною проблемою як світової, так і пострадянської реставраційної науки.

З'явилися об'єкти, які вимагали розробки нових підходів, нині вони демонструють можливості більш складних, ніж раніше рішень. Прикладом такого підходу, який дозволить розглянути еволюцію цих принципів, може служити реставрація сакральної архітектури Чернігівщини. Загальною ідеєю при

реставрації цих об'єктів у ХХ ст. було показати в результаті проведених реставраційних заходів всі історичні шари з максимальною увагою до справжніх елементів.

ХХ століття стало важливим для реставраційних робіт по всьому світу. Створювалися спеціальні установи, такі як Національний інститут дослідження культурної спадщини в Токіо, Науково-дослідний реставраційний центр музеїв Франції під егідою Міністерства культури, Королівський інститут художньої спадщини в Брюсселі, Центральний інститут реставрації в Римі, Російський інститут культурної і природної спадщини ім. Д.С. Лихачова, та ін. Перша Міжнародна конференція з вивчення наукових методів для дослідження і збереження творів мистецтва була проведена ще в 1930 р. в Римі. Згодом організовувалися численні семінари, на яких багато в чому були визначені стандарти реставраційної практики, документообігу та збереження предметів і об'єктів культурної спадщини [8].

Одним з провідних напрямків сучасних теоретичних досліджень став пошук таких регламентацій, які дозволили б уникнути будь якої інтерпретації та суб'єктивності в консерваційно-реставраційної діяльності. Дійсно, подібні твердження мають благу мету – захистити твір, або пам'ятник культури - в ширшому сенсі, від реставраційного свавілля і зберегти його справжність. Ця мета природно є пунктом примирення, свого роду консенсусом, що створює ілюзію можливості однозначних рішень.

Реставрація - це не лише частина культурного процесу, в загальному розумінні, а і не лише маніпулювання суб'єкта, озброєного інструментами (архітектора, реставратора, мистецтвознавця). Безсумнівно, в реставраційній діяльності виявляються об'єктивні закономірності і тенденції. Вони знаходять своє вираження в розумінні ключових понять, що відображають різні точки зору. У цій області накопичилося особливо багато упереджених думок і різних дефініцій. Одним з головних протиріч залишається протиставлення художніх і технічних завдань, суб'єктивного і об'єктивного. Свого роду символом наукового погляду на реставрацію стало поняття про автентичність матерії пам'ятника.

Аналіз і з'ясування змісту одного лише цього поняття дає ключ до розуміння багатьох моментів методології реставрації.

1.2. Вітчизняний та зарубіжний досвід збереження та реставрації сакральної архітектури

До сакральної архітектури належать не лише культові споруди, але й архітектурні форми яким надають сакрально-символістичне значення, наприклад – хрест, каплиця, молитовний будинок, дзвіниці, хрестильні та ін. що найчастіше не будують поодинокими, а включають в храмовий комплекс.

Вважається, що одним з перших об'єктів реставрації сакральної архітектури була Вавілонська вежа, що на момент завоювання Олександром Македонським у 331 р до н.е. була сильно застарілою і вимагала відновлення. Споруджена у VII ст. до н.е. з сирцевої цегли, вона постійно відновлювалася і Македонський, що застав майже руїни, став останнім її реставратором. Слід наголосити, що згідно з літературними джерелами, стародавні "реставрації" завжди носили утилітарний, прагматичний характер. А історія відновлення архітектури налічує тисячоліття, тоді як історія реставрації трохи більше одного століття [9].

Відзначимо, що проблема збереження пам'яток минулого в їх справжньому вигляді – це специфічна проблема європейської культури. Наприклад, китайська традиція характеризується незначною роллю матеріального та перевагу духовної значимості, спираючись на конфуціанську традицію. Це підтверджує багатовікова практика заміни зіпсованих древніх пагод їх точними копіями. Затвердження Конфуцієм в якості однієї з головних чеснот проходження ритуалу дає підставу трактувати практику точного відтворення як форму дотримання ритуалу, що веде до пізнання істини [10].

В останні десятиліття виявилися відмінності в розумінні принципів збереження спадщини, властивих культурам Заходу і Сходу. Зокрема, японська традиція періодичної розбирання культових споруд та зведення їх знову

(наприклад - головного храму святилища в Ісе) ґрунтується на уявленнях про дійсність і ідентичності, що різко відрізняються від європейських. Подоланню цих протиріч, пошуку універсальних формул, була присвячена конференція в Нарі (Японія) у 1994 р. Прийнятий на цій конференції «Документ про справжність» відкрив можливості для широкого тлумачення того, що визнається справжнім в рамках тієї або іншої культури, у тому числі і термін «консервація».

В європейській культурі один з найбільш ранніх документів на захист пам'ятників – едикт імператора Майоріана (457 рік н.е.) наголошує, що до всіх будівель, які були споруджені в давнину, будь-то храми або інші пам'ятники, заборонено торкатися та руйнувати [11]. Примітно, що західна традиція втілює турботу про збереження старожитностей у формі закону.

На сході Європи, в Древній Русі ця ж думка знаходить своє вираження у вигляді моральної настанови, викладеної в церковних Правилах митрополита Іоанна (1077 - 1089 роки), згідно з якими вимагалось дбайливе збереження давніх ікон в огорожених місцях, що виражало прагнення уберегти від руйнування пам'ятки минулого незалежно від їх художньої значущості і показує розуміння дій, які ми тепер називають реставраційними [12].

Подальший досвід реставрації сакральних споруд набувався при зіткненні двох відносин, двох суспільних потреб: бажанні зберегти пам'ятки як свідчення славного минулого, а, з іншого боку, оцінити це минуле мірками свого часу і тим самим включити його в контекст існуючої культури.

Так наприклад, в епоху раннього християнства, античні базиліки пристосовувалися під християнські храми, які пізніше, через сторіччя, прикрашалися порталами в стилі ренесанс та бароко.

Частину романських храмів перебудовували в готику, готичні - в бароко, стримані англіканські собори - в неоготичні. Подібні приклади є і в Києві. Під час відновлення в XVII столітті спочатку візантійської по стилю церкви Спаса на Берестові вона знайшла елементи пізньої готики, українського бароко, а в дзвіниці - і зовсім класицизму.

В Україні риси бароко з'явилися і у інших домонгольських храмах: Троїцької церкві Києво-Печерської лаври, Софійському, Успенському і Михайлівському соборах (втрата історичного вигляду останнього була однією з формальних причин позбавлення його охоронного статусу, що спростило знесення собору). Редизайн з готики в бароко отримала і зруйнована в 1935 році Петропавлівська церква [13].

У Російській імперії були окремі спроби повернення храмам їх початкового вигляду, наприклад при реставрації Успенського собору у Володимирі-Волинському в кінці XIX століття. Архітектор Григорій Котов створив проект реставрації храму в псевдовізантійському стилі, а реконструкція бароко XVIII століття була повністю втрачена. «Проблему замку» тут вирішили на користь гіпотетичної первісної форми будівлі, пожертвувавши конкретними рисами реконструкції, яким на той момент було вже близько двохсот років, див. Мал.1 додаток 1.

Проект-гіпотезу також створив архітектор О. Щусев в 1910-1912 роках для відновлення напівзруйнованого Василівського храму в Овручі див. Мал.2 додаток 1. Будівлю реконструювали в характерних для архітектури XII століття формах, хоча ніхто не знав, як спочатку виглядав храм, який протягом багатьох років стояв напівзруйнованим. Однак О. Щусев виконав реконструкцію таким чином, що за кольором цегли відразу видно, де оригінальна споруда, а де - результат реконструкції. Подібний підхід відповідає сучасним правилам роботи з історичними об'єктами [14].

Культура минулого опинилася включеною в процес реставрації, в зв'язку з чим в естетиці романтиків складається таке розуміння історизму, яке спирається на уявлення, з одного боку, про безперервність світової культури, а з іншого боку на неповторність індивідуальності окремих творів.

Однак, орієнтація на відтворення стилістичної єдності шляхом творчого проникнення в авторський задум, хоча б і на основі точного знання, на практиці призводило як до знищення багатьох старожитностей, які не вписувалися в реконструйований образ, так і до численних спотворень пам'ятників внаслідок

недостатніх знань і помилкових уявлень. Наприклад "відновлення" стародавніх розписів Софійського собору в Києві (Ф.Г. Солнцев в 1844-1852 рр.), Успенського собору у Володимирі Великому (М.М. Сафонов в 1882 р.) і собору Спасо-Мірожського монастиря у Пскові (М.М. Сафонова 1899-1901рр.) [15].

Загальновідомо, що в період встановлення влади Радянського Союзу були закриті, пограбовані, знищені велика кількість ритуальних архітектурних споруд, більшість з яких була реставрована в кінці ХХ ст. Так наприклад Фороська церква воскресіння Хрестового, спроектована Олександром Чагіним (1892), використовувалася як конюшня, ресторан та склад внаслідок антицерковної політики більшовиків. На (Мал.3 додаток 1), на світлині в післявоєнний період (2) видно зняті купола та хрести.

Західна сакральна архітектура не мала такої перерви в розвитку, який був на Україні. Вона розвивалася природним еволюційним шляхом в одному руслі з усією архітектурою. Однак ряд європейських країн, зокрема Франція зіткнулися з проблемою консервації/знесення культових споруд, через їх масове закриття. За даними Обсерваторії релігійної спадщини, до 2030 року може бути продано, зруйновано або покинуто від 5 до 10% католицьких церков, тобто від 5000 до 10 000 будівель [16].

Подібні процеси відбуваються в багатьох країнах Європи та в США, загальний вигляд представлено на (Мал.4. додатка 1). Велика кількість подібних архітектурних об'єктів були перетворені в стайні, зерносклади або пристосовані перетворенням в будівлі цивільного призначення. Принцип повторного використання церков є досить потужним на цих теренах. Фактично, бездіяльність вітається, і багато церков деградує до такої міри, що знесення здається єдиним економічно вигідним рішенням.

Також відмітимо відсутність в деяких країнах, наприклад в Іспанії закону, що забороняє людям відновлювати твори мистецтва, якщо вони роблять це без необхідних навичок, в результаті чого фіксується спотворення при спробах реставрації частин ліпнини на фасаді історичних храмових споруд.

Прикладом сучасної технічної реставрації є реставрація собору Святого Павла в Лондоні у 1996 р., що мала на меті очищення фасаду собору від бруду і кіптяви, що скупчилась за останні 300 років. В ході робіт було замінено 150 тисяч пошкоджених блоків білого портлендського каменю, якими облицьовано будинок.

1.3. Загальноєвропейські суспільно-політичні процеси та їх вплив на розвиток сакральної архітектури Чернігівщини XVIII - XIX століть

Українська сакральна архітектура має багатовікову історію. Більшість храмів Чернігівщини зведено у XVII й особливо у XVIII столітті, тобто в період українського барокко. Станом на 1770-80 рр. нараховувалося близько 600 храмів та приходських церков, 5 цвинтарних церков та 1 грецька [17]. Цей період панування магдебурзького права, ознаменовано відновленням церковного будівництва та археологічних знахідок залишків православних споруд – Благовіщенської та Михайлівської церков.

Характерними спорудами українського барокко вважаються Катерининська та Воскресенська церкви в Чернігові, Спасо-Преображенська й Михайлівська – в Ніжині, Воскресенська (Благовіщенська) в Седневі та ін. [18].

Епоха просвітництва або абсолютизму на рубежі XVII-XVIII століть в історико-культурному розвитку Європи була пов'язана з антифеодальними і буржуазними революціями в Англії, Нідерландах та Великою французькою революцією (1789-1793 р.) та справила великий вплив на розвиток сакральної архітектури.

Просвітництво було пов'язано з бароко і створені культові споруди цього часу характеризувалися пишністю, масштабністю та неймовірною красою архітектурних форм.

На території сучасної України епоха Просвітництва відзначилась селянськими повстаннями та Визвольною війною українського народу проти панування польських та покатоличених українських магнатів (1648—1657 рр.).

За твердженням вчених істориків, утворення на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля Війська Запорозького (1649 - 1764рр.), стало початком заснування модерної української держави [3].

Внаслідок поєднання українських архітектурних традицій та європейського бароко і реалізму виникло українське бароко. На Мал. 5-6. Додатка 1 представлено сакральні будівлі Чернігівщини XVIII-XIX ст. що є втіленням раннього прояву бароко в архітектурних спорудах України.

На початку XVIII століття в європейській культурі великий вплив на проектування культових споруд також мав класицизм. Висока популярність стилю у Франції викликала ряд перебудов готичних храмів, наприклад церкви Сен-Сюльпіс в Парижі.

На території Чернігівської області у архітектурному стилі класицизм у XVIII-XIX ст. було побудовано одинадцять церков, деякі з них, представлено на (Мал.7. – 8. додатка 1). Пізніше одна з них була втрачена під час Другої Світової Війни.

На початку XVIII століття, завдяки розташуванню на торговельних шляхах між Польщею, Туреччиною та Москвою, Чернігівщина стає багатонаціональною територією. Тут жили росіяни, греки, болгары, євреї, турки, перси, німці, поляки. Значний вплив на розвиток архітектури справили запрошені в Ніжин грецькі купці.

Так, необхідно відмітити Свято-Покровську церкву, зведену в 1765 р., що за своїм походженням є проявом візантійської культури. Тетраконхові храми були характерні для епохи Відродження, та в Україні будувалися лише протягом півстоліття - з 1755 по 1800 рік. Центром будівництва таких храмів була Чернігівщина. Сучасний кам'яний Покровський храм побудований в 1757-1765 рр. на кошти релігійної громади, що складалася переважно з купців [19].

Соціально-політичні та економічні умови склалися так, що у 1793 р. після другого поділу Польщі всі українські землі були приєднані до Російської імперії. Отже, Україна втратила всі суверенні права і повинна була жити за законами Російської імперії. На початку XIX ст. замість вільної мистецької творчості

українських зодчих, з'являються нові будівлі, побудовані за російськими проектами, які не відповідали мистецьким стилям України. В 1801 р. російський Синод видає заборону будувати будь-які церкви українського типу [20]. Останньою монументальною спорудою українського типу була Троїцька церква Мотринського монастиря на Чернігівщині, побудована в 1801 р.

Так, через соціально-культурний гніт царської Росії, на території сучасної Чернігівської області було побудовано хрестово-купольні храми, що були характерними для архітектури Стародавньої Русі та мали псевдо візантійський руський стиль. Прикладом є Вознесенська церква у Козелецькому районі, див. рис 9. додаток 1.

Внаслідок нового адміністративного поділу України – на Полтавщині, Чернігівщині, Києві та Одесі, у першій половині XIX ст. більшість храмів збудовано в стилі ампіру, що був популярний у той час в європейських країнах. Досить поширеним був тип напівкруглих апсид та зовсім округлих споруд (ротонд) ампірних форм з колонадою чи без неї. на (Мал. 10. Додатка 1) представлено Воскресенську церкву (Батурін), що є однією з небагатьох культових споруд, збудованих у стилі провінціального ампіру та збережених до наших днів [21].

Отже, сакральна архітектура Чернігівщини XVIII століття сформувалась, спираючись на багатовікові глибинні традиції і справила вплив на зодчество наступних століть.

Окремі культові будівлі й мальовничі ансамблі відзначаються яскравою національною самобутністю та своєрідною неповторністю. Вони є вагомим внеском до скарбниці вітчизняної та європейської культури. На жаль, у XIX ст. припиняється розвиток українського стилю церковної архітектури аж до XX ст., і зодчі змушені використовувати архітектурний стиль класицизму, який прийшов у мистецтво ще у XVIII ст., його завершальний етап – ампір, та еkleктику, через поєднання візантійського, романського, готичного, давньоруського стилів за часів вимушеного періоду «історизму».

Висновки до першого розділу.

Методи реставрації пам'ятників сакрального зодчества підготовлені віковими працями архітекторів-реставраторів та вчених суміжних спеціальностей, що з покоління в покоління удосконалювали методіку реставраційних робіт, практичних прийомів.

З початку XIX ст. в різних країнах роблять спроби відновлення середньовічних споруд. Ці роботи становлять початковий етап формування реставраційної діяльності, оскільки вперше була визнана історична цінність середньовічних споруд, з метою збереження художніх якостей архітектурного пам'ятника. До цієї епохи належать найбільша кількість друкованих досліджень та реставрацій у зарубіжних країнах, включаючи собор Паризької богоматері, комплекс будівель Афінського акрополя.

Приклади відновлення пам'ятників в перше десятиліття XX століття увійшли в число кращих археологічних реставрацій, які свідчать про складання реставраційної школи, яка поклала початок формуванню принципів наукової реставрації наступного періоду.

Сучасні зміни до підходів збереження та реставрації пам'ятників архітектури засновані на суті збереження, глибокому вивченні об'єктів реставрації.

У сучасній практиці реставрації широко використовують основні принципи і методи вироблені на поч. XX ст. Наразі розвивається система архітектурних виробничих майстерень, зростають обсяги реставраційних робіт за рахунок поповнення списків об'єктів історичної спадщини, що охороняються. Збереження культурної спадщини є пріоритетним завданням сучасної архітектурно-реставраційної практики.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ОГЛЯД ХРАМІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНИ XVIII - XIX СТОЛІТЬ

2.1 Формування архітектурного стилю, традицій, особливостей та принципів проектування церковної архітектури українських культових споруд

Досліджуючи проблему формування архітектурного стилю в сакральному будівництві Чернігівщини необхідно враховувати тонкощі символіки і семантики, так як це лежить в основі формування образу і стилю православного храму. Стилiстичне дослідження припускає, що стиль є єдністю художніх форм, які відповідають певним мовам і який вибрав автор для відтворення свого внутрішнього світу [2].

Вікове складання народних будівельних навичок, синтезування місцевих традицій з будівельними прийомами давньоруського народу, освоєння і переробка західноєвропейського архітектурного досвіду, в першу чергу сусідніх країн – все це разом призвело до становлення якостей, які з повним правом можна назвати національним *українським архітектурним стилем*.

Хрещення Русі князем Володимиром у 988 році дозволило країні включитися в коло художнього і архітектурного процесів того часу, зумівши взяти найкращі мистецькі традиції з візантійської храмової архітектури та створити свою оригінальну художню мову. У перших же культових спорудах древньої Русі, побудованих в Києві та Чернігові за участі грецьких і візантійських майстрів, проглядаються прийоми, які не були характерні для візантійського зодчества, але в подальшому стали типовими для давньоруської, а пізніше і української архітектури. Так наприклад, внутрішні стовпи споруд, мали не квадратну форму, як в константинопольській архітектурі, а хрестову. Взагалі використання хрестово-купольної форми хоч і зменшило відчуття лонгітудинальності, векторності, руху від входу до апсиди, порівняно з

купольною базилікою, але стало початком еволюції християнської архітектурної форми. Крім того форма хреста являє собою символічний перенос сакрального сенсу, що втілюється архітектурними засобами.

Поряд з цим, застосовувалися круглі вежі з гвинтовими сходами, що ведуть на хори, притаманні західній романській архітектурі. Використання плоских ніш при обробці фасадів, та меандру з необробленого каменю характерне наслідуванням візантійської архітектури [22].

Також в чернігівських храмах купольна базиліка містила не кам'яні склепіння, а дерев'яні хори, на відміну від візантійського церковного зодчества.

Загалом і в цілому, будівлі першого етапу давньоруської архітектури, до середини XI століття, прикрашені майже завжди плоскими, важкопрофільованими двоступінчастими нішами. Цей тип декорації називають першою системою декорації храмів. Її можна зустріти практично в усіх древніх храмах на території України.

Так до кінця XII ст. сформувались місцеві архітектурні школи з яскраво вираженими конструктивними і художніми особливостями, але з загальними рисами, властивими стилю в цілому, в першу чергу – типологічними та композиційними. Залишається непорушним тип церковної будівлі, характерний для Православної Церкви в Візантії – візантійська хрестовокупольна система [23].

У 1000-літній спадщині українського храмового будівництва можна простежити різноманітність в загальній формі храмової будівлі, та в формах його складових (будова, барабан, купол), архітектурних елементах (пілястри, карнизи, вікна), в різних деталях внутрішньої обробки. Однак, незважаючи на всі відмінності, українські церкви мають властивий тільки їм загальний характер для різних регіональних архітектурних стилів і напрямків.

У ХУІІІ ст. на землях Чернігівщини в результаті взаємодії кам'яного і дерев'яного зодчества на основі древніх прийомів будівництва і при близькому впливі російської архітектури зародилася нова школа дерев'яного зодчества України. Вона характеризувалася великим розміром будівлі, високим основним

зрубом, новою формою багатоярусних церковних куполів, які виникли під впливом бароко [24]. Формується стиль, який увійшов в історію під назвою «українське, або козацьке бароко».

Українські дерев'яні сакральні будівлі будували в техніці зрубу, на відміну від європейських, де було поширені каркасні конструкції при проектуванні споруд з дерева – вітряків та дзвіниць.

Великі собори й маленькі каплички, парафіяльні церкви й дзвіниці були побудовані з сосни, дуба, липи, грабу, без використання цвяхів з метою усунення появи іржі та роз'їдання деревини. Жорсткість конструкції забезпечувалася застосуванням тиблів з дубу та буку. З кінця ХУІІІ ст. почали будувати кам'яні підмурки для храмів та дзвіниць. Та найхарактернішою відмінністю українського церковного зодчества є особливість перекриття головного церковного приміщення вежоподібним зрубом великої висоти з чергуванням зрізаних пірамід чотирьох, шести або восьмигранних призм. Завдяки конструкції «заломів», споруди сягало до 37 метрів в висоту. Залом відомий тільки в українській дерев'яній архітектурі і є оригінальним конструктивно-художнім винаходом українського народу. Завдяки цьому принцип висотного розкриття внутрішнього простору в українському дерев'яному храмовому зодчестві доведено до найвищої досконалості.

Зовнішній вигляд українського храму ХVІІІ ст. відзначається простотою, позбавленням прикрас і вигадливих подробиць, що надає суворий характер і є основною відмінністю його від храмів російської дерев'яної архітектури, багатих на декоративні оздоби, різьблення, порівняння представлено на Мал.1-2. додатка 2. Ця протилежність зберігається і при порівнянні кам'яних культових споруд (див. Мал. 3. додатка 2). Відсутність зовнішніх прикрас може бути обумовлена важким економічним та політичним становищем тодішньої України, через утиски з боку Польщі. Постійне національно-культурне пригнічення сприяло появі певної суворості в архітектурі. Деякі дослідники відзначають спорідненість Української архітектури цієї доби з північно-скандинавською [25]. Багатьом з українських храмів того часу взагалі бракує фасадності, в деяких випадках

складно визначити положення фасаду та кількості боків і це становить дивовижну своєрідність симетричності форм української церкви.

Однак, не зважаючи на брак зовнішніх прикрас, українські храми в цілому вражають своєю стрункістю, величністю, та красою у всіх лініях і формах зазначається побожне прагнення вгору.

Дерев'яна храмова архітектура, яка втілила національні риси і традиції українського народу, слугувала могутнім животворящим джерелом, багато в чому визначивши національні риси всієї української архітектури. Незважаючи на велику різноманітність конкретних архітектурних вирішень, важко знайти в Україні дві цілком однакові дерев'яні церкви.

Завдяки дерев'яному будівництву, що почалося у дохристиянські часи, спадкувалися архітектурні форми предків – конструктивна основа зрубного шатра відкритого в інтер'єрі споруди наслідувана з клунь та дохристиянських кумирень [26]. Тим часом як культова кам'яна архітектура України творчо наслідувала закордонні зразки та в цілому розвивалася шляхами єдиними для всієї Східної Європи, українська дерев'яна церква зберегла автентичне надбання прадавніх часів. Збереження українською дерев'яною церквою прадавніх будівельних традицій поступово віддзеркалилося і в кам'яному сакральному зодчестві України, що створило передумови для формування самобутнього стилю «українське бароко» [27].

Своєрідна українська стилістика характерна і для дзвіниць, які до XIX ст. будували окремо від церковних споруд, що пояснюється їх практичним призначенням в якості оборонної башти. Під впливом західної архітектури дзвіниці почали включати в єдиний комплекс храмових споруд, та вони все ж зберегли вигляд башт (див. Мал. 4. додаток 2).

Грушоподібні глави української церкви в своїй переважній більшості восьмигранні, що семантично для закінчення восьмерика основи фундаменту, як голова, що вкриває собою склепіння в формі шолому символізує духовну війну церкви з силами зла та тьми, (див. Мал. 5. додаток 2). І це також є архітектурно-

стилістичною відмінністю українських глав від російських, так званих цибулинних глав, що в більшості випадків мають лише декоративну сутність [28].

Відмітимо також характерну рису українських церковних глав – крива, що утворює церковну главу не висувається за межу багатогранної основи, на відміну від цибулинних глав російської культової архітектури (див. Мал. 6. додаток 2)

Шедеври мурованого культового архітектурного мистецтва XVIII ст. були б неможливими без досвіду, накопиченому за попередні століття в дерев'яному церковному будівництві. Нажаль майстри, які творили національні форми церковної архітектури на підросійській Україні, до початку XIX ст. не вичерпали свого творчого потенціалу але ця архітектура не мала можливості подальшого розвитку через прийнятий Синод у 1801 р. в Петербурзі, що заборонив будувати церкви «в малоросійском вкусе». Після того дерев'яні храми на території підросійської України дозволялося споруджувати лише за офіційно схваленими у Петербурзі проектами в загальноімперській стилістиці [20].

В кінці XIX ст. старі дерев'яні церкви замінювали кам'яними спорудами. За основу брали "зразкові" (випробувані) проекти, які єпархіальні архітектори підганяли під конкретне місце. Для прикраси цих храмів використовували декоративні елементи російської архітектури XIV-XVI ст.

2.2. Сучасний стан пам'яток сакрального зодчества Чернігівської області України XVIII - XIX століть

На сьогоднішній день на території України повсюдно реконструюють і відроджують храмову архітектуру. Історичні будівлі і споруди храмової архітектури є складними системами з безліччю конструктивних елементів, що піддаються напружено-деформованим станам і, на жаль, безліч храмів піддаються руйнуванню, через термін експлуатації. Багато інших географічних і кліматичних факторів впливають на стан архітектури, і це призводить до часткової втрати первісного вигляду храмів і монастирів.

За оцінками фахівців основні причини втрати об'єктів архітектурної спадщини стали причини утилітарного характеру (19%); війни і революції (8%); стихійні лиха (переважно пожежі) (4%); державна політика знищення (60%); низький культурний рівень місцевого керівництва і населення, що призводить до "неусвідомленого вандалізму" (9%).

Кліматичні умови останніх років – різкі перепади температури, холодні зими і спекотні літні періоди – шкодять загальному стану історичних споруд, які існують ймовірно завдяки старовинним технологіям будівництва – з'єднання кам'яних церков ячними жовтками, та використання вапна, яке гасили в спеціальних ямах по 15-20 років в кілька етапів.

Пам'ятки матеріальної культури східнослов'янських народів вивчають майже півтора століття. Для реалізації державних пам'яткоохоронних заходів в Україні створено розгалужену систему науково-дослідних, проектних і виробничих організацій. Це інститути "Укрпроектреставрація" (м. Київ), "Укрзахідпроектреставрація" (м. Львів), їхні підрозділи в областях України, Державний науково-технологічний центр "Конрест", кілька науково-дослідних центрів, 36 спеціалізованих підрядних реставраційних організацій. У сучасних умовах безліч старовинних об'єктів використовують нерационально, велика кількість пам'яток архітектури пустує, ще більша – потребує реставрації або проведення консерваційних робіт, відновлення навколишніх природних ландшафтів.

Так за словами міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченко – «В Україні 80% нерухомих пам'яток потребують серйозних реставраційних робіт, а близько 30% перебувають в аварійному стані» [29].

Незважаючи на непоправні втрати в царині дерев'яного зодчества протягом ХХ ст., Україна все ще тримає першість в Європі за кількістю пам'яток сакральної дерев'яної архітектури.

Важливо передбачити інвентаризацію дерев'яних церков в Україні зі складанням уніфікованого індивідуального пам'яткоохоронного паспорта. Крім того, актуальним є проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних

робіт сакральних дерев'яних споруд, їхнього стінопису та ікон виключно із залученням фахових спеціалістів. Та здійснення сигнально-охоронних і протипожежних заходів та державна підтримка в розробці номінаційного дос'є для подання раритетних дерев'яних церков України до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

За інформацією з обласної ради, на Чернігівщині під охороною держави перебуває 309 об'єктів культурної спадщини, з них 135 - національного значення, 174 - місцевого. Близько 15% від загальної кількості пам'яток знаходяться в незадовільному або аварійному стані та потребують невідкладних заходів зі збереження.

Висновок до другого розділу

Війни, пожежі і руйнування століттями стирають з лиця землі історію: пам'ятники, споруди, будівлі. Зараз у людства достатньо ресурсів, щоб перешкодити цьому. Ми можемо зберегти спадщину для нащадків. На жаль влада і самі церковні громади не завжди усвідомлюють, що пам'ятки дерев'яного зодчества є не тягарем для місцевого бюджету, а амбітними архітектурними спорудами і принадами для туристів. Цим варто пишатися і берегти, активно популяризуючи в засобах масової інформації.

Недостатнє фінансування заходів з охорони об'єктів культурної спадщини протягом останніх десятиліть призвело до погіршення стану сакральних пам'яток. В окремих регіонах України до 50% об'єктів культурної спадщини перебуває в незадовільному стані, а кожен десятий - в аварійному. Термінові протиаварійні та консерваційні роботи необхідно провести більш, ніж на 300 пам'ятках архітектури національного значення. В цілому можна відзначити, що на жаль, пам'ятники України на сьогоднішній день не отримують належного захисту з боку уповноважених державних органів і посадових осіб, в чю компетенцію входить створювати відповідний режим збереження культурної

спадщини. Значна частина будівель вимагає серйозних реставраційних робіт або хоча б косметичного ремонту, який дозволить призупинити руйнівні процеси. Коштів, які виділяються на ремонт і реставрацію пам'ятників архітектури з держбюджету, бюджетів різних рівнів вкрай недостатньо. Так що поки список невідреставрованих архітектурних пам'яток серйозно зменшуватися не буде.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ АСПЕКТИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЇ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

3.1. Консервація та реставрація сакральної архітектури Чернігівщини XVIII століття в аспекті історичного розвитку

Проблема збереження пам'яток народної архітектури набирає особливої уваги в сучасному суспільстві. Традиційна архітектурна спадщина має велике значення, вона є фундаментальним виявом культури суспільства, його діяльності в умовах відповідної місцевості й водночас свідчить про культурне розмаїття світу.

В Україні увагу історичній архітектурі, особливо пам'яткам оборонного мистецтва, стали приділяти у першій половині XIX ст., завдяки розвитку археології. Згідно «височайшому повеленню» Миколи I (1826) було наказано збирати відомості про об'єкти архітектури, робити їх опис та схеми. Почали проводити ремонтні роботи старовинних будівель, переважно, церков.

У сакральній дерев'яній архітектурі України збережена духовна культура народу, через художнє мислення зодчих розкривається самобутній і неповторний світ українців. Створені шедеври не мають аналогів у світі, вони потужно репрезентують українську культуру як невід'ємну складову світової спадщини.

Георгіївську церкву вважають чи не найдавнішим храмом селища Седнів, розташованого в 25 кілометрах від Чернігова. Седнів же називають одним з найперших міст Сіверської землі, бо згадки про нього, як про давньоруську фортецю є в «Повісті временних літ». Сьогодні, від того періоду залишилися лише залишки валів стародавнього городища. Зокрема Георгіївська, або ж Юр'ївська, церква. Це триверхий, прикрашений різьбленням храм, який історики і архітектори вважають одним з кращих творів української народної архітектури.

Назва – Георгіївська, або Юр'ївська – вказує на давню історію існування церков на цьому місці, оскільки зазвичай освячення храмів в такі суто грецькі імена досягає ще доординських часів [30].

Будівництво культової споруди датують XVIII століттям. Однак відомо, що у 1767 р. вона була ветхою, що в ній не проводили служіння, а правили службу в Покровській церкві. Отже, виходить, що Юр'ївська церква була старіша за Покровську, збудованою у 1715 р. Храм розташований на городищі Коронний Замок. Власне Коронний замок вміщує у собі дитинець – місце, де саме зародилося давньоруське місто Сновеськ, тобто сучасний Седнів [31]. Є відомості, що на дзвіниці церкви Св. Юрія зберігалися старовинні дзвони: один вилитий у 1685 р., другий – в 1726 р. з рельєфною на ньому іконою Антонія і Феодосія Печерських.

Пам'ятка архітектури національного значення збудована в традиційних формах української дерев'яної сакральної архітектури, із сосни, без використання цвяхів [32]. Завдяки дослідженням Говденко М. М. та Таранушенко С. А., є опис церкви до перебудов: споруда тризрубна, триверха. Бабинець – квадратний в плані, неф - восьмигранний, вівтар - п'ятигранний, стіни центрального й східного зрубів нахилені всередину, з гонтом. Вінці зрубу бабинця й центрального обсягу з'єднані в «замок» без залишку. У північній частині сліди сходів, що ведуть на хори. Верх центрального зрубу з двома залами, увінчаний світловим ліхтарем, перекритим плоским плафоном. Перекриття четверика бабинця і східного зрубу плоске, завершується скатним дахом. В інтер'єрі домінуючим був центральний обсяг, добре освітлений завдяки вікнам в північній і південній сторонах, чотирьом вікнам барабана і світлового ліхтаря. Ригелі, розміщені в вузьких гранях на кордоні переходів стін в зали, оброблені різьбленням. Висота храму майже вдвоє перевищує його ширину, внаслідок чого, внутрішнє освітлення високими вікнами – м'яке (див. Мал. 1. додаток 3.) [33, 34].

Згідно церковної книги прибутків-видатків, яка зберігається в архіві церкви Св. Юрія, у 1841 р. проводили ремонт і на той час будівля була вже вкрита

залізом. У 1852 р. до церкви прибудували дзвіницю. В старому бабинці випиляли західну стіну майже на всю її ширину, залишивши з боків тільки маленькі заплечики, вгору ж вийняли до хор, зроблених у 1852 р. [35].

У 1852 р церква зазнала значних перебудов, але вдалося зберегти традиційну для народного дерев'яного зодчества Лівобережжя планувально-просторову структуру зрубної конструкції. Дерев'яну конструкцію підняли і підвели цегляний фундамент: добудували із заходу масивний притвор і дзвіницю, знижені обсяги сходових кліток уздовж бабинця, розібрано західну стіну бабинця. Архітектурно-декоративне оздоблення храму залишалось досить стриманим. Було використано лише об'ємне різблення окремих конструктивних деталей, зокрема карнизів, скоб, віконних і дверних обрамлень (див. Мал. 2. додаток 3).

За радянських часів церква була закрита і зазнала значних руйнувань – була втрачена квадратна наметова дзвіниця (див. Мал. 3. додаток 3.). Поховання священників – настоятелів церкви, біля храму було розграбовано при М. Хрущові – гранітні пам'ятники вилучили для укріплення берегів Сноу.

У 1975 р. храм починали реставрувати: розібрали прибудовані у ХІХ ст. великий бабинець та зруйновану дзвіницю, замінили деякі зношені бруси стін, але роботи не закінчили через відсутність коштів. (7 тис. крб.). Церква залишилася без даху, внаслідок чого опинилася в катастрофічному стані.

У 2000-му році реставраційні та оздоблювальні роботи на історичному об'єкті призначили виконувати фахівцям з ВАТ «Черніговреставрація», а розробку проекту доручили Українському науково-дослідному інституту «Проектреставрація». У 2003 році розроблялась проектно-кошторисна документація на першочергові протиаварійні роботи на суму 180 тис. грн. Зазначена сума профінансована за рахунок коштів державного бюджету та виконані відповідні роботи.

В 2004 році поїдена грибок церква, яка довгий час стояла покинутою, з пустими віконницями, без дверей, згоріла. У 2005 р. почалася її відбудова. На протязі одного року повністю розібрали рештки і відроджували храм від

фундаменту. При роботах було знайдено цегляні конструкції попередніх перебудов храму з трьома видами цегли, представлених на Мал. 4. додатка 3. [36].

Добудували вежі-ступи на фасаді, які існували до перебудови в 1852 р. Вежі-ступи зустрічаються на Лівобережжі нечасто, але для Чернігівщини були характерні – і для дерев'яного зодчества, і для мурованих споруд. Ялиновий гонт для верхів привезли з Карпат. Кожну дощечку прокип'ятили в оліфі та «веретенці».

У 2005-2009 роках фахівцями була допрацьована документація з включенням розділів електроосвітлення, опалення, вентиляції, системи пожежної сигналізації, відтворення іконостасу та зроблено перерахунок залишків обсягів робіт в цінах 2010 року, які залишилися по кошторису першочергових протиаварійних робіт. Остаточо ж завершили реставрацію в 2009 році, (див. Мал. 5. додаток 3.) внаслідок якої Георгіївська церква має розміри 16*8 м. та нові деталі, яких не було в старому спорудженні: обшивка і два додаткових купола. За поясненнями реставраторів настоятелю храму (УПЦ КП, отцю Тімону), обшивка створена для захисту стін від несприятливих погодних умов. Залишається і досі не зрозумілою поява двох нових куполів після реставрації 2009 р., адже за свідченнями письмових джерел, стара церква була однобанною. Окрім того, у ході реставрації було знищено унікальні стародавні фрески зі стін храму, натомість будівники залишили на одній з ікон напис «горох».

Отже якими були давні розписи храму, зараз можна побачити лише на фото. На згадку про унікальні фрески, при вході в храм створено Музей старовинної самобутності. Всі експонати Седніва: від старих фотографій і фотокопій малюнків храму до скіфських наконечників.

Наразі пам'ятка перебуває в стадії незавершеного будівництва, вищезазначена проектно-кошторисна документація потребує коригування та доопрацювання. При цьому вона поступово приходить в стадію аварійності, тому потрібні невідкладні реставраційні роботи по відновленню. За

повідомленням Укрінформ у 2021 р. внаслідок неякісної реставрації, через великі щілини в обшивці, пам'ятка потерпає від снігу та дощу (див. Мал. 6. додаток 3). Прилегла територія також потребує улаштування інженерних мереж та благоустрою.

Троїцька церква в с. Новий Білоус є пам'яткою Чернігово-Сіверської школи дерев'яної монументальної архітектури. На церкві висить табличка, яка свідчить, що церква побудована в 1790 році, а на дзвіниці - в 1646 році (див. Мал. 7. додаток 3.). Різняться дати і в офіційних документах:

1. Постанова Ради міністрів УРСР “Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави” № 442 від 6.09.1979 р.: *Троїцька церква (дерев.) та дзвіниця 1646 р.* [37]

2. Державний реєстр національного культурного надбання: пам'ятки містобудування і архітектури України (проект). – Пам'ятки України, 1999 р., № 2-3: *Троїцька церква 1646 р. (дерев.) та дзвіниця 1739 р. (дерев.)*. [38]

3. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. – Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація, 1996 р., т. 4, с. 145: *Дерев'яна церква св.Трійці 1739 р.* [39]

Документальних підтверджень жодна з дат будівництва не має, історики ж вважають датою будівництва першу половину XVIII століття.

Споруда має стильові ознаки бароко. Зрубана з соснових тесаних колод, ошальована горизонтально. Зараз вона являє собою хрещату, одноглаву будівлю. Спочатку вона була тридільною: мала грановану апсиду і квадратний бабінець, була увінчана однією банею з трьома заломами. В її інтер'єрі вражає висотно-розкритий за допомогою бані внутрішній простір. Тесляри з великою майстерністю використали для цього напружений ритм вертикальних і похилих частин бані, то затінених, то освітлених, а також ритм затяжок-скоб, що створюють химерний малюнок, який підсилює ілюзію висоти верхньої частини церкви (див. Мал. 8. додаток 3.). Окремо розташована невисока дерев'яна дзвіниця, прямокутна в плані, двоярусна з шатровим завершенням, увінчаним

глухим ліхтарем з головком, ошальована. Ярус дзвонів має чотири шестикутних отвори, орієнтованих по сторонах світу. Можливо це найстаріша дерев'яна дзвіниця в Україні.

Відомо, що церкву ремонтували в 1777 році. При перебудові у ХІХ ст. з північної, південної і західної сторін зроблені прямокутні прируби з входами, оформленими у вигляді провінційних портиків з трикутними фронтонами і спареними колонами. Під час реставрації у 2006 р. над входом з'явилося зображення Святої Трійці (див. Мал. 9. додаток 3.)

Богослужіння в церкві проводилися постійно, навіть в радянські часи. Церква є пам'яткою архітектури національного значення з 1979 року.

Миколаївську церкву в с. Городищі було збудовано у 1763 на закладеному у 1722 р. храмі в кращих традиціях української дерев'яної архітектури.

Культова соснова споруда розташована по осі на захід-схід (див. Мал. 10. додаток 3.). Шестигранний східний зруб і західний четверик мають верх з двома залами, перекритий плоским плафоном з глухою восьмигранною головкою, восьмерик центрального зрубу також з двухзаломним верхом, увінчаний світловим барабаном з куполом. Початкові отвори: потрійне вікно в східній межі вівтаря, спарені вікна на північній і південній стінах бабинця і вівтаря, по чотири вікна - в барабанах [40].

Церква містила липовий іконостас в стилі рококо (див. Мал. 11 (1). додаток 3.) а після добудов у 1868-1888 рр. тризрубна споруда розширена за рахунок прирубів з півдня, півночі та заходу з крильцями під навісами на стійках. Зведено дзвіницю та цегляний фундамент. Церкву було прикрашено фресками (фрагмент представлено на Мал.11. (2) додатка 3), змінено оформлення верхів, прорізана західна стіна бабинця та втрачені західні двері, що вели в бабинець. Основи початкової композиції збережені, вони успадковують традиції дерев'яної архітектури Лівобережжя України ХVІІ-ХVІІІ ст.

За радянських часів церква була закрита, іконостас та верхні яруси дзвіниць знищено, тобто пам'ятка архітектурного мистецтва піддавалася

руйнації. У 1980-х роках церкву прагнули перевезти до Національного музею народної архітектури та побуту України в Києві. Станом на 2013 р. перлина сіверської землі мала прогнилу і провалену підлогу, дірявий дах, зруйновані маківки, відсутні хрести та від іконостасу залишилося три дошки (див. Мал. 12. додаток 3.).

З 2016 р. під керівництвом Юрченка С. була розпочата розробка храму з маркуванням зрубів та перевезення до музею в Пирогові. У 2017 р. було закладено фундамент і зібрана/відновлена церква (див. Мал. 13. додаток 3.). Під час реставрації знайдено: поминальну записку кінця ХІХ ст. (у шпарині стіни), мірило (архітектурний інструмент) ХVІІІ ст. (під покрівлею залому), дві пам'ятні дошки 1888 року з докладною «біографією» святині (під солеєю), під шалівкою вівтаря: на одному з брусів поховальний напис, вирізьблений високохудожнім бароковим шрифтом. Під час будівельних робіт збережено 95% достеменної деревини (див. Мал. 14. додаток 3.).

Подібні дерев'яні храми - краще втілення ідей народної архітектурної естетики. Своїми високими архітектурно-художніми достоїнствами, досконалістю інженерно-конструктивної і планово-просторової структури вони вплинули на поступальний розвиток кам'яного зодчества.

Храм святої Покрови Божої Матері в селі Дегтярівці Новгород-Сіверського району зведена у 1708 р. на місці старої дерев'яної церкви ХV ст. за фінансуванням Івана Мазепи. Спроектована як храм-фортеця, про що свідчить товщина стін більше двох метрів та вузькі пройми. На сьогоднішній день знаходиться в жахливому стані, (див. Мал. 15. додаток 3), але завдяки тому, що була збудована з міцної цегли місцевого заводу, що як і село належало гетьману Івану Степановичу, вистояла драматичні події громадянської та Другої світової війни [41].

Унікальна архітектурна перлина є свідком історичних подій – дипломатичних відносин гетьмана з Карлом ХІІ. Після підписання першого

українсько-шведського договору, згідно історичних відомостей, в храмі залишився подарунок короля Швеції – плити для полу з гравіюванням «К XII».

Найбільших руйнувань храм зазнав за часів радянської влади, коли за допомогою сільської техніки були знищені баніта частина стін. Була втрачена чудотворна Дегтярівська ікона Божої Матері, для якої Мазепа наказав зробити срібний з позолотою оклад, що був вилучений по наказу Петра I. На даний момент дорогоцінні ризи з гербом гетьмана зберігаються в музеї Києво-Печерської лаври [42].

Перша спроба відновлення споруди здійснилася протягом 2009-2011 рр. завдяки фінансуванню міжнародного благодійного фонду ім. Андрія Первозванного та діаспори з Канади та Америки. Відродженням храму керував архітектор Юрченко С. який розкрив таємницю міцності кладки – козацькі зодчі додавали до вапна волосся. Юрченко зазначає, що цегла має клейма Мазепи, велику якість, але нестандартні розміри, що представляє складність для реконструкції храму. Архітектурні прийоми будівлі включали також ходи в стінах для обігріву приміщення та отвори в стінах для збільшення акустики - голосники, представлені на Мал.16. додатка 3.

В ході робіт було збережено дубові перекриття, установлені металеві ковані двері, зроблені ковалями м. Шостка. Нажаль через російську агресію реставрацію було зупинено і в даний час залишаються будівничі ліси навколо споруди, територія ж храму вкрай занедбана. Однак у лютому 2021 р. Митрополит Епіфаній оголосив про початок реставрації храму коштом фонду ім. І. Мазепи у 2021 р.

Свято-Михайлівська церква, с. Полонки – пам'ятка архітектури національного значення у стилі українського бароко, відтворена у камені (подібних церков, які б так гарно у камені повторювали козацькі дерев'яні храми в Україні більше не збереглося).

Трьохкамерна будівля церкви споруджена у 1720 р. з цегли, поштукатурена, розташована на березі річки Удай, поблизу від святого джерела.

До центрального, домінуючому за обсягом четверику примикає п'ятигранна східна апсида, а з західного боку – такий же за обсягом притвор. Центральний обсяг виділений масивним восьмигранним барабаном, перекритим восьмигранним зімкнутим склепінням. Два інші обсяги також перекриті зімкнутими склепіннями й завершуються декоративними барабанами з куполами та дерев'яними главками барокової, близькою до грушоподібної форми. Віконні отвори в ніші другого ярусу обрамлені «вухастими» лиштвами із замковими каменями, своєрідно об'єднаними з розташованими з боків прорізів пілястрами [43].

У 1760-1770-х рр. під час будівельних робіт над бічними камерами церкви з'являються глави, на фасадах – ліпні прикраси. За часів царської Росії, на підлогу була покладена кольорова плитка. Пізніше в інтер'єрі зроблений настил дерев'яних хорів з огорожами, головний барабан прикрашений сухариками.

У 1929-1930 роках Архангело-Михайлівську церкву закрили, дзвони відвезли на переплавку, а в приміщенні храму спочатку влаштували лазню, а потім – склад зерна. Під час Другої світової війни німецька влада дала дозвіл відкрити церкву. З тих пір вона не закривалася.

Дзвіниці біля храму немає - ні прибудованої, ні окремої, причому, схоже, її не було спочатку, хоча дзвони точно десь були, оскільки за радянських часів їх конфіскували. У 2000 р. закінчено капітальний ремонт церкви з реставрацією фресок на склепінні (див. Мал. 17. додаток 3.)

Сучасний вигляд культової споруди представлено на Мал. 18. додатка 3.

Іллінська церква-фортеця в м. Короп належить до числа «старовинних укріплень». Раніше вважали часом її зведення XVIII ст., та більшість сучасних дослідників датують її кінцем XVII ст. є навіть припущення, що частина будівлі відноситься до XV-XVI ст., яка була згадана як Коропська фортеця, перебудована у башту-донжон після того, як у 1482 році кримські татари спалили Київ і розорене Подесення змушене було добровільно перейти під владу московського царя [44].

Вважається, що у XVII ст. споруда використовувалася як військовий артилерійський склад, а під час російсько-шведської війни, після добудови південного корпусу та верхньої вежі з бійницями – як оборонна башта.

Фундатором перебудови Іллінської церкви виступив отаман генеральної артилерії Петро Юркевич. Так, за його кошти у 1782 році Максим Мосципанов розробив архітектурний проект церкви в стилі пізнього українського бароко, взявши за основу найпоширеніший в Україні з часів Гетьманщини тип невеликого парафіяльного храму. Іллінська церква була названа на честь сина Петра Юркевича – Іллі, який народився в 1782 році. Перебудова тривала довгий період, на що вказує той факт, що у 1818 році на побудову дзвіниці церкви св. Іллі архієрей Якубовський дав 900 рублів. За версією Куриленко (1980) саме в цей період у фортеці була збудована масивна башта для стрільби.

У чотирьох верхніх амбразурах Іллінської церкви раніше були встановлені 4 мідні гармати, подаровані Запорізькою Січчю Петру Юркевичу. З гармат палили в Пасхальну заутреню. За свідченням дослідників козацької військової артилерії, фортечні й облогові гармати зазвичай стаціонували в полкових і сотенних містах та рідко коли використовувались у далеких виправах [45]. Одна з гармат Іллінської церкви зберігається в Чернігівському державному історичному музеї ім. В. В. Тарновського.

Отже через реконструкцію у XVIII ст., коли був зведений восьмикутний барабан з куполом, а бійниці перероблені у розтесані великі вікна з розпалубками над ними – фортеця втратила оборонне значення, будівля прийняла вигляд церкви.

Побудована з цегли пам'ятка архітектури складна в плануванні і складається з двох відокремлених частин. Північна частина будівлі – невелика витягнута по осі схід-захід двоповерхова безстовпна прямокутна в плані, одноапсидна церква. Північна прибудова має стикові шви, стіни завтовшки 2 метри, склепіння, що нагадує тунель фортеці, ніші для ядер і пороху, приземисті бійниці, вівтар, обернений не на схід, як у всіх церквах, а на північний схід. З півдня до неї примикає прямокутний у плані двоповерховий об'єм з двома

ризалітами по боках південного фасаду. Південний корпус має товсті стіни і потайні двері, що ведуть у підземелля, довгий вузький коридор з непристосованими для рам бійницями. Під будівлею розташована система підземних ходів, які на даний час засипані і закриті для огляду. У західному ризаліті розміщувалися одномаршові дерев'яні сходи, що вели на другий поверх. Східний ризаліт служить тамбуром перед входом в приміщення першого поверху. Простір першого поверху південного об'єму розділений на дві частини поперечною стіною з дверима прорізу. Планування другого поверху церкви ідентичне плануванню першого поверху. Вузлові опори споруд до 4 метрів завтовшки, що й дозволило при перебудові поставити на них масивну башту (див. Мал. 19. додаток 3.).

Церква-фортеця неодноразово перебудовувалася, що позначилося на її архітектурному стилі, але не вплинуло суттєво на внутрішній простір архітектурного об'єкта. Донині збереглося міжповерхове дощате перекриття, однак за дослідженнями М. Цапенко [46, с. 144] воно з'явилося в більш пізній час – у ХІХ ст., а раніше це була відкрита церква у всю висоту.

Стіни Іллінської церкви прикрашали фрески, контури однієї з ікон знаходяться у внутрішній частині будівлі на північній стороні, а із зовнішньої сторони і до наших днів збереглася намальована ікона Єфросинії Полоцької (див. Мал. 20. додаток 3.).

Найбільше церковні історичні архітектурні пам'ятки в Україні, особливо періоду Гетьманщини, постраждали в роки більшовицького режиму, так у 1930-х роках почалося руйнування купольної частини церкви, пізніше – верхньої надбудованої вежі та внутрішнього інтер'єру. В радянський час будівля Іллінської церкви використовувалося для господарських потреб, після Другої світової війни в ній знаходився склад зерна. За свідченнями жителів смт. Коропа при церкві знаходився священик, у повоєнні роки останній церковний служитель був арештований у 1947 році і після того церковна служба в ній не велася [47].

Протягом 1970-х років за ініціативи мешканців смт. Коропа робилися спроби провести реставраційні роботи для збереження пам'ятки архітектури. На

відновлення будівлі церкви школами смт. Короп на початку 1970-х років були зібрані кошти та направлені в Чернігів. Рішення про відбудову Іллінської церкви так і не було прийняте. В 1973 році на будівлі була прикріплена охоронна чавунна дошка, на якій значилося, що Іллінська церква є пам'яткою архітектури XVIII століття, а також для охорони історичної пам'ятки було найнято сторожа за 30 рублів на місяць.

Історична будівля церкви-фортеці, що протягом віків несла цивільне, оборонне і культове призначення наразі знаходиться в руїнах (див. Мал. 20. додаток 3.) Проектні роботи щодо відновлення пам'ятки архітектури розпочалися в період незалежності України. В рамках підготовки до відзначення 1020-річчя Хрещення Київської Русі, Іллінська церква разом з іншими церковними спорудами була включена Чернігівською ОДА до плану проведення реставраційних та будівельних робіт.

В 2008 році було відновлено верхню частину церкви, укріплено внутрішні приміщення та частково замінено перекриття. Іллінська церква з 2008 року, була передана Українській православної церкві Київського патріархату з укладанням відповідного договору.

Церква Іоанна Богослова в Ніжині зведена в 1752 р. на місці більш давнього дерев'яного храму з такою ж назвою. Мистецтвознавці переконані що архітектурний проект виконував відомий архітектор Іван Григорович-Барський. Церква в стилі бароко споруджена на кошти ніжинського грека І.П. Тернавіота.

Згідно копії документу від 15 лютого 1766 р. з описом Ніжина: «На тій же вулиці на правій стороні церква кам'яна нова Іоанна Богослова без меж [44]. При оной богадільня дерев'яна стара».

Церква Івана Богослова – двоповерхова, мурована, побілена. В плані однобанна, хрещата з короткими раменами. До східного й західного фасаду прилягають рівновисокі з основним об'ємом екседри. На першому поверсі містилася низенька тепла церква, перекрита системою коробових та хрестових склепінь із розпалубками, на другому – холодна. Церква має значну висоту,

рамена хреста перекрита циліндричними склепіннями. Попружні арки несуть циліндричний восьмивіконний світловий барабан, перекритий напівсферичною банею.

Верхній поверх світлий, східна конха розписана традиційним олійним живописом XVIII ст., Простінки барабана - ілюзорним живописом початку XIX ст. з архітектурними мотивами. Досконалість пропорцій і цілісність композиційного ладу ставлять пам'ятник в число кращих творів бароко на Україні.

З 1926 р. перетворено на фондосховище Ніжинського архіву (сучасний ВДАЧОН). У 1954-1955 роках були здійснені ремонтно-реставраційні роботи. Після 1955 року ремонтно-реставраційні роботи більше не проводилися і пам'ятка опинилася в аварійному стані.

Наразі церква, яка є єдиною двоповерховою церквою, що збереглася до наших днів, потребує невідкладної реставрації (див. Мал. 21. додаток 3.).

Згідно з даними Чернігівської ОДА протягом 2020-2022 років передбачається розробка науково-проектної документації на реставрацію пам'ятки архітектури та проведення ремонтно-реставраційних робіт на суму 2400 грн.

Після передачі храму Чернігівській єпархії Православної церкви України у квітні 2019 р. вперше за останні 93 роки було проведено богослужіння (див. Мал. 22. додаток 3.), та розпочато реставраційні роботи (перенесено архів, розібрано стелажі на другому ярусі). На склепінні виявили фрески в гарному стані (див. Мал. 23. додаток 3.)

Трьохсвятительська церква в Лемешах являє приклад високопрофесійної архітектури бароко другої третини XVIII ст. Кам'яна однобанна церква тетраконхового типу розташована в рівнинній місцевості на невисокому пагорбі в центрі села. Побудована на замовлення і на кошти графа Олексія Розумовського над могилою свого батька - козака Григорія Розума за проектом архітектора А. Квасова [48]. Будівництво почалося в 1755 р. Освячено храм в

1760 р. а в 1760 р був встановлений чотириярусний іконостас в стилі рококо. У ньому були ікони, виконані художником А. Воскобойніковим. Нажаль іконостас (див. Мал. 24. додаток 3.) у радянські часи було знищено.

У 1865 р за проектом чернігівського архітектора А. Куцевіча прибудований західний притвор з дзвіницею, при цьому розібрана західна конха. У 1875 р із західного боку будують двоярусну дзвіницю і критий перехід, що з'єднує дзвіницю з церквою. Декор екстер'єру згодом був збитий і заштукатурений. Такою будівля дійшла до реставраційних робіт у 1974 р.

Обсяг споруди і декоративне оздоблення інтер'єру збереглося в первісному вигляді. Пам'ятник в стилі бароко, з цегли, об'ємно-планова композиція являє тетраконх, увінчаний куполом на напівциркульному барабані. Фасади вирішені рівноцінно. Стіни основного масиву споруди з кутами, акцентованими пілястрами, увінчані фронтонами. Прямокутні отвори апсид оформлені простими широкими наличниками з замковими каменями. На основному масиві будівлі лише невеликі овальні вікна, по одному в розриві фронтонів. Багатством декоративної обробки відрізняється барабан, вирішений в тому ж архітектурно-художньому ключі, що і сам будинок. Входи в споруду розміщені по сторонах світу, до них ведуть широкі марші сходів (див. Мал. 25. додаток 3.).

Чітка конструктивна схема пам'ятника організовує простір в інтер'єрі. Чотири пілона за допомогою підпружних арок і вітрил несуть барабан, увінчаний куполом. Декоративне оздоблення зосереджено в під-купольному просторі. Купольний звід і конхи декоровані радіально йдуть тягами тонкої профілювання, особливо багато декорований барабан. Віконні отвори оформлені об'ємної скульптурою, під вікнами розташовані барельєфні медальйони. Простінки заповнені спареними пілястрами, що несуть антаблемент з геометричним орнаментом по фризу. У товщі стіни, в північно-східній частині будівлі знаходиться камін. Композиція в техніці олії XVIII-XIX ст. в східній частині.

У 1913 - 1914 рр. на запрошення нащадка засновника князя А. Розумовського над реставрацією іконостасу та живопису в інтер'єрі працювали видатні українські художники Михайло Бойчук, його дружина Софія

Налепінская-Бойчук та брат Тимофій Бойчука. Реставрація не була завершена через початок першої світової війни.

За часів Радянського Союзу храм був складом мінеральних добрив, однак його відреставрували у 1974-1984 рр. архітектори І.Іваненко, Н.Селіванова, В.Трегубов, через те, що він стояв недалеко від траси Е-95, по якій у 1980-му мали нести Олімпійський вогонь. Живописні роботи були закінчені в 1984 р в результаті яких відновлені дерев'яні конструкції покриттів яких, дах і купол, відновлено декор екстер'єру, раніше збитий і заштукатурені, паперті і сходи біля входів [49].

Трьохсвятительська церква у Лемешах є найпершим і найвидатнішим представником храмів тетраконхового типу в Україні (див. Мал. 26. додаток 3.). У стилістичному відношенні знаменує перехід від бароко до класицизму.

3.2. Реставрація сакральної архітектури Чернігівщини ХІХ століття

З початком ХІХ ст. спорудження храмів продовжувалось, однак уже на зовсім інших засадах. Стало модним «казарменному вкусу подражать». Проектування й будівництво церков здійснювалося за казенними трафаретними зразками «по высочайше апробированным образцам» [50].

Потрібно наголосити також, що через постійні утиски українського міщанства та ремісництва царською Росією, внаслідок занепаду фахових організацій цехів, культові споруди другої половини ХІХ ст. були примітивні за технічними характеристиками.

У лютому 1905 р. вийшло чергове розпорядження обер-прокурора Священного Синоду про неодмінне дотримання імператорського указу від 11 березня 1889 р. про реставрацію монументальних пам'яток, згідно з яким будь-яка реставрація монументальних пам'яток, у т.ч. церковних, могла проводитися лише після попереднього узгодження з Імператорською Археологічною Комісією і після узгодження її з Імператорською Академією мистецтв [51].

Концепції реставрації XIX століття ґрунтувалися на переконанні, що глибоке знання історії мистецтв, аналіз стилістики конкретних творів, систематизація аналогів по ряду формальних ознак дає можливість виконання достовірної реконструкції.

Нажаль з початком XX ст. реставрація культових споруд, особливо внутрішнього простору, часто супроводжувалася проблемою вивезення церковних старожитностей за межі країни.

Церква Святого Миколая в Ічні побудована в 1879 р. в так званому цегляному стилі модерну. Дзвіниця Миколаївської церкви – це частина храму, що лишилась від колись величної споруди, до якої не були прихильні століття та бурхливі історичні події.

Миколаївська церква розташована на колишньому передмісті земляного замку. Тут містився палац князя Яреми Корибута – Вишневецького з чудовим садом, а пізніше кладовище. Ця місцевість називалася Корибутівщиною або «нещасливим місцем». Остання назва зумовлена тим, що жоден господар не міг тут обжитися. Перший храм Святого Миколая був споруджений в 1701 році. Кошти на будівництво цієї церкви дали жителі м. Ніжина Василь Іванович Ревтюх із своєю дружиною за відмолювання гріхів. Церква пережила чотири великі пожежі [52].

В 1879 році її перебудували – звели кам'яну п'ятикупольну церкву з дзвіницею за типовим єпархіальним проектом у цегляному стилі, який є різновидом модерну (див. Мал. 27. додаток 3.).

У радянський період церкву було зруйновано, майно розграбували та знищили. З частини цегли збудували приміщення пожежної частини, а решту цегли розібрали для власних потреб жителі м. Ічня. Залишили лише високу дзвіницю, та й то із прагматичних міркувань – вона стала каланчею пожежної станції (див. Мал. 28. додаток 3.).

Вже за періоду незалежності України дзвіницю знову освятили, але вже як церкву. З 2007 року Миколаївська церква-дзвіниця належить УПЦ КП. Стіни церкви прикрашають ікони, виконані в стилі грецького живопису.

Церква Воскресіння у Батурині побудована у 1803 році. За переказами, на її місці раніше стояла вежа, її ще називають стовп Мазепи. Можливо, це були залишки Троїцького храму, який був зруйнований військом Олександра Меншикова в 1708 році. Є думка, що начебто цю вежу розібрали, а з її цегли побудували Воскресенську церкву [53].

Назву церква отримала від давньої Замкової церкви Воскресіння Господнього, яка до XVIII ст. перебувала на території батуринських захисних споруд. Проект, за яким збудували Воскресенську церкву, був використаний ще двічі: за ним спорудили в 1804 р. Успенську церкву в с. Новому Бикові Бобровицького р-ну Чернігівської обл. та в 1807 р. Миколаївську церкву с. Кочерги Путивльського р-ну Сумської обл.

Будівля виконана в стилі класицизму. Зовні Воскресенська церква залучає урочистим архітектурним оформленням з величною колонадою. Кам'яна Воскресенська церква - хрестоподібна в плані, однокупольная, з напівкруглим пресбітерієм. Над притвором вгору підноситься двоярусна дзвіниця. Урочистість форм церкви визначає її приналежність до стилю ампір. Важливими елементами споруди є чотириколонні портики з трикутними фронтонами, розташовані на входах з північної, південної і західної сторін [54]. Інтер'єр храму характеризується цілісністю і ясністю просторового рішення, в притворі досі збереглися старовинні двері.

У крипті церкви був похований засновник храму - К.Г. Разумовський. У 1805 р над його склепом було встановлено надгробок з білого каррарського мармуру роботи видатного українського скульптора І. Мартоса. Він створений у вигляді піраміди з виразним барельєфом покійного і похоронної урною, покритої спадаючим флером. На особливу увагу заслуговує епітафія і девіз гетьмана, викарбуваний на латині на надгробку, що в перекладі означає - «Славу

примножувати справами». Девізу більше 200 років, але він до цих пір не втратив своєї актуальності [55].

Усипальниця-склеп вражає розмірами - 234 см довжина, 150 см ширина і 176 см висота. Тіло гетьмана в труні було загорнуте в розкішний жовтий атлас. У головах знаходився герб зі срібла, в ногах - припаяна голова Адама. Окремо від тіла в металевому ящику було забальзамоване серце.

На жаль у 1927 р. похоронний склеп був розкритий і пограбований на замову активіста радянської влади, пограбовано нагороди, коштовності, все цінне що було у склепі. Пізніше деякі з цих речей бачили в одному з московських музеїв. Місцева влада зачинила склеп. В якому стані тіло, яке було дуже добре збережено на 1927 рік, невідомо - нащадки Разумовського заборонили відчиняти усипальницю і проводити будь-які наукові дослідження. Внаслідок розкриття склепу, надгробок просів, його демонтували, винесли на церковне подвір'я, де поступово знищили. У 2013 в інтер'єрі церкви, реставрованої 2006–2008, встановлено мармурову копію втраченого надгробка (див. Мал. 29. додаток 3.)

На 2020 р. фрагменти від автентичного надгробка знаходяться у фондах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Пам'ятник дійшов до нас в початкових обсягах. Архітектурна композиція в стилі пізнього класицизму, близька ампірним кам'яним спорудам України кінця XVIII - початку XIX ст.

Просторове рішення інтер'єру відзначено цілісністю і ясністю побудови: чотири підпружні арки, що відповідають подкупольному квадрату, і трикутні вітрила несуть кільце барабана.

Архітектурні форми лапідарні, з мінімумом декору, витримані в стилістиці високого класицизму. Характерне поєднання високих вікон, що мають півциркульні перемички, з круглими вікнами над ними та з плоскими нішами. Такі ж круглі вікна – і в підбаннику. Церква всередині й зовні потинькована й побілена. В інтер'єрі збереглися двері з оригінальною поковкою поч. XIX ст., автентичний настінний живопис та деякі ікони цього ж періоду. Первісний

одноярусний іконостас не зберігся. Пам'ятник являє інтерес як одна з небагатьох збережених ампірних будівель на Україні [56].

При Воскресенській церкві в другій половині XIX ст. діяла богадільня-шпиталь. У 1897 році при храмі відкривається школа грамоти, у 1904 році для неї поряд з церквою побудоване нове приміщення, збережене до нашого часу (нині Музей археології Батурина).

До кінця XIX століття у вівтарі Воскресенської церкви стояло металеве коване крісло гетьмана Кирила Разумовського.

На початку XX ст. Воскресенську церкву та школу обнесено кам'яною огорожею, обабіч воріт, що стояли навпроти головного входу до церкви споруджено кам'яну сторожку та комору (до нашого часу не збереглися).

За радянської доби, у 20-х роках XX століття церква як пам'ятка архітектури взята на облік та охорону Конотопським окружним музеєм. В 1937 році храм було закрито. Розібрали кам'яну огорожу, із дзвіниці зняли дзвони, з верхів церкви – позолочені хрести, а на їх місці встановили червоні прапори. Всередині церкву переобладнали під народний театр.

Під час Другої світової війни зруйновано центральну баню храму.

У 1950 році громада батуринської Воскресенської церкви виступила ініціатором ремонтних робіт, після яких церква продовжила діяти як культова споруда. У 70-х роках XX ст. встановлено новий іконостас, представлений на Мал. 30. додатку 3.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 року комплекс пам'яток Батурина було оголошено державним історико-культурним заповідником «Гетьманська столиця». На сьогоднішній день площа цього заповідника становить 57,5 га.

Згідно висновків обстеження Воскресенської церкви комісією в складі фахівців інституту «УкрНДІпроектреставрація» та заповідника «Гетьманська столиця» (червень 2005 року) пам'ятка потребувала комплексної реставрації, в першу чергу - дерев'яних конструкцій даху, покрівлі.

Реставраційні роботи розпочалися у травні 2006 року. Дерев'яну конструкцію купола дзвіниці було замінено на металеву з дерев'яними елементами. 29 червня 2006 року відбувся демонтаж хреста з дзвіниці і розбирання дерев'яної конструкції. Під час розчистки склепіння від будівельного сміття було виявлено снаряд часів Другої світової війни.

25 липня 2006 р. митрополитом Чернігівським Амвросієм та настоятелем храму митрофорним протоієреєм Георгієм було освячено хрести Воскресенської церкви. 31 липня 2006 р. піднято купол дзвіниці і встановлено хрести.

У 2007-2008 роках велася реставрація фасадів Воскресенської церкви та її внутрішнього простору. Восени 2008 р. у нішах фасаду встановлено ікони.

Сакральна архітектурна споруда протягом історії свого існування не змінило своїх початкових обсягів, зараз церква оштукатурена і побілена. Тут можна оглянути автентичну настінний живопис XIX століття (див. Мал. 31. додаток 3.).

Спасо-Преображенська церква в центрі Любеча – кам'яна однокупольна споруда, пам'ятка архітектури національного значення.

Храм побудований на кошти графа Григорія Милорадовича, як родинна усипальниця, однак поховали Григорія Олександровича у родинному склепі в чернігівському Троїцькому соборі. Закладена у 1811 р. і освячена 1817р. церква за типом є купольної ротондою з прилеглими по сторонам чотирма портиками спрощеного тосканського ордера. У 1850-х рр. західний портик розібрали, добудувавши замість подовжене західне плече з дзвіницею (не збереглася) і новим чотирьохколонним портиком головного входу [57].

За радянських часів церква використовувалася спочатку як клуб, потім в якості складу, втративши дзвіницю і зазнавши інших руйнувань.

У 1980-1982 рр. проведено консерваційні роботи, а в 1997 р завершена реставрація. У деяких літературних джерелах і в державних списках (переліках) пам'ятників ця споруда фігурує під помилковим найменуванням як Воскресенська церква [58]. Будівля піднята на високий цоколь. Всі портики (крім східного) - чотириколонні. Східний портик - це дві тричвертні колони в антів.

Колони без ентазисом. Все портики увінчані трикутними фронтонами. Стіни рустовані на всю висоту, прорізані великими прямокутними вікнами без декору, завершує гладкий фриз і карниз на дентікулами. Масивна сферична баня спирається на низенький глухий циліндричний під банниках.

Центральне приміщення храму - ротонда з кільцевих обходом, перекрита куполом. Баня подвійна. Внутрішня лазня, мурована з цегли, спирається на кільцевій повний антаблемент римо-доричного ордера. Його несуть 16 колон цього ордера, а також чотири пілона, розміщені на діагональних осях. У двох східних пілонах дяконник і жертвник, в двох західних пілонах - сходи на хори. Опис структури формує центральний ротондальний простір, навколо якого влаштований кільцевої обхід. Цей обхід плоским перекриттям по дерев'яних балках розділений на два яруси, на верхньому, влаштовані низькі хори. В інтер'єрі ротонди панує напівтемрява, оскільки лазня не має денного освітлення і світло припадає через вікна в зовнішніх стінах і через інтерколумнії підкупольної колонади.

У 1850-ті рр. західний портик було розібрано і прибудовано до нього довге плече з дзвіницею та портик головного входу в чотири колони (див. Мал. 32. додаток 3.).

Нині в церкві зберігається чудотворна копія Любечської ікони, яка була втрачена в роки атеїстичних гонінь.

Окрім християнських храмів, на території Чернігівщини будувалися культові споруди єврейських громад, що з'явилися на території області у XVIII ст. в таких населених пунктах як Бахмач, Городня, Короп, Остер, Понорниця. Більшість іудейських храмів було зведено у XIX ст.

Коропська синагога побудована в 1872 році, коли значну частину населення містечка склали євреї. Проект розробив чернігівський архітектор Л. Шмигельський на замовлення місцевої єврейської громади. Споруда розташована в центральній частині містечка на колишній Пробійній вулиці, що пов'язує дві головні історичні площі Коропа – Торгову та Ярмаркову. Синагога

займає ділянку біля перетину колишніх вулиць Нової та Пробійної, є важливим архітектурним акцентом, не зазнала істотних перебудов, добре зберегла автентичні форми. Будинок синагоги прямокутний в плані, двочастковий, східну половину займає великий двосвітний молитовний зал з балконом для жінок, добре освітлений завдяки великим стрілчастим вікнам в трьох стінах і рядом круглих вікон над ними (зараз закладених).

Західна половина будинку – двоповерхова (на першому поверсі – вестибюльна група зі сходовою кліткою, на другому – приміщення навчального призначення). Архітектурні форми і декор фасадів витримані в стилістиці історизму (1870-х), застосовані неоготичні стрілчасті, прямокутні і круглі вікна та ніші з масивними наличниками, зубчастий неороманський парапет над карнизом, декоративні кутові консольні башточки типу кавальєр (див. Мал. 33. додаток 3.), вишукані абриси щипця акцентують кут при перетині двох вулиць [59].

Синагога складається з двосвітнього з балконом залу синагоги та двоповерхового корпусу єврейської школи. Класи середньої школи розміщувалися у приміщенні і в другій половині ХХ ст. Після закриття синагоги будівля використовувалася як швейна фабрика і склад. Наразі споруда з забитими шибками повільно руйнується (див. Мал. 34. додаток 3.).

Реставрація пам'яток архітектури в другій половині ХІХ століття в Україні – це величезний пласт в історії нашої культури, що містить піввікову працю реставрації і розвитку підходів до неї.

Висновки до третього розділу

Широко використовуючи досягнення західної та російської архітектури, українська архітектура не втратила своєї самобутності і традицій. При розгляді архітектури України періоду ХVІІІ ст., можна бачити, що багато споруд іноземних майстрів мають поряд з традиційними прийомами і прийоми характерні для національного українського зодчества. У тісному зв'язку і при

сприянні західних майстрів, на Україні з'явився новий стиль - українське бароко, як і петровський бароко відмінне від західного, мало свої традиції і особливості, що додають спорудам національний колорит і неперевершену красу.

Українське козацьке бароко розвивалося під впливом норм естетики, з одного боку - європейського бароко, з іншого - народної. Разом з тим воно є ланкою в розвитку загальноєвропейської культури, становлячи одну з національних шкіл цього великого художнього стилю.

Українське бароко називають "козацьким", тому що саме козацтво було носієм нового художнього смаку. Будучи насамперед величезною військовою і значною суспільно-політичною силою, воно виявилось також здатним створити власне творче середовище і виступати на сцені духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей.

Великі втрати архітектурної спадщини України сталися внаслідок політики комуністичного режиму в період з 1920 до 1988 роки. Найбільше постраждали пам'ятники церковної архітектури - втрачено понад 50 відсотків від загальної кількості. Руйнування було складовою цілеспрямованої державної політики. Знищувалися ті об'єкти, які були віхами національної історії. Починаючи з часів колективізації було спалено або розібрано на дрова 15 тисяч дерев'яних парафіяльних церков XVIII ст., а також безліч кам'яних храмів, які являють собою величезну історичну і культурну цінність. Перелік знищених церков вражає. В середньому за рік радянської влади знищувалася 21 церква.

Останній етап організованого руйнування пам'яток архітектури припадає на роки горбачовської перебудови. Керівництвом країни було прийнято рішення про знесення кількох десятків закритих церков XVIII століть. Загальна втрата - 396 об'єктів архітектурної спадщини.

За останні п'ять років в Україні згоріло 20 церков. Поки що в Україні налічується 1900 дерев'яних храмів. При збільшенні втрат сакральної архітектури внаслідок пожеж, втрата пам'яток досягне темпів знищення радянської влади.

Переважна більшість дерев'яних храмів передано в користування релігійним громадам, а питання експлуатації залишаються відкритими, у тому числі щодо опалення, електропроводки, реставрації будівлі, внутрішнього убранства.

Отже, в наш час надзвичайно важливим є дослідження не лише сакральної архітектури, а й етапів її реставрації.

ВИСНОВКИ

Дослідження архітектури сакральних споруд на Чернігівщині у XVIII-XIX ст. показує наявність як національних українських архітектурних шкіл, так і класичних європейських стилів.

Розглянуто принципи наукової та технічної реставрації. Проаналізовано вітчизняний та зарубіжний досвід реставрації культових об'єктів архітектури. Узагальнено жахливі сторінки історії періоду панування радянської влади – знищення сакральних пам'яток архітектури.

Проаналізовано встановлення та розвиток самобутнього стилю «українське бароко», збереження якої неможливе без глибокого вивчення її самобутності в контексті світових досягнень. Опираючись на дослідження вчених XIX ст., пам'яткоохоронний досвід, теоретичні напрацювання в царині сакрального будівництва, сучасна українська наука формує засади створення архітектурної охоронно-реставраційної галузі, що дасть можливість відродити і зберегти історико-культурну спадщину України.

Проведено історико-культурне дослідження сакральних споруд Чернігівщини XVIII ст. Українське сакральне дерев'яне будівництво вирізняється за своїм архітектурно-мистецьким рівнем, різноманітністю мистецьких засобів, вишуканими формами церковних будівель. Воно геніально поєднує в собі художньо-естетичну, архітектурну і історичну значущість.

Розглянуто історичні аспекти спорудження та реставрації сакральної архітектури XIX ст. на Чернігівщині. Нажаль український архітектурний стиль не мав можливості подальшого розвитку в цей період в зв'язку з соціально-політичними подіями.

Простежено еволюцією реставрації та виявлено принципові відмінності реставраційних концепцій: на початку XVIII ст. відновлення сакральних об'єктів архітектури носило утилітарний характер, у XIX ст. під утисками Росії, що контролювала ремісництво, будівництво та реставрацію храмів України, роботи

проходили «в стилі історизму» з використанням еkleктичного поєднання псевдовізантійських елементів.

Сьогодні невідкладно необхідно переглянути й неупереджено оцінити стан справ збереження пам'яток зодчества загалом і реставраційної галузі зокрема.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Садохин А. История мировой культуры. Юнити-Дана, 2010. 961 с.
2. Дёмина Г. А. Эволюция взглядов на формирование реставрационной теории и отношение к архитектурному наследию конца XIX – начала XX вв. *Науковий вісник будівництва*. 2016. №2. С. 114–118.
3. Хорошун Б. І. Язвінська О. М., Серова О. Ю. Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ : НТУ, 2010. 464 с.
4. Дёмина Г. А. Эволюция взглядов на формирование реставрационной теории и отношение к архитектурному наследию конца XIX- начала XX вв. *Науковий вісник будівництва*. 2016. №2. С. 114-118.
5. Бранди Ч. Теория реставрации и другие работы по темам охраны, консервации и реставрации. Флоренция: Nardini, 2011. С. 272.
6. Зверев В. О понятии «Научная реставрация» Исторические исследования. 2019. №13. С. 128-142
7. Баллер ЗА Преемственность в развитии культуры, Москва: Наука, 1969.
8. Фридлиндер М. О реставрации // Об искусстве и знаточестве. СПб.2001. С.195.
9. Степанова Ю.В. Основы реставрации: учебное пособие / Ю.В. Степанова. – Тверь: Твер. гос. ун-т, 2018. – 56 с. (28 с)
10. Захарова А. Хроника Международной конференции молодых специалистов «Актуальные проблемы теории и истории искусства» 21-24 ноября 2013 г. на историческом факультете МГУ имени М.В. Ломоносова. Исторические исследования. 2015. № 2.
11. Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века). *Аннали юридичної історії*. Том 2. Номер 1-2. Січень-червень 2018. Випуск «Історія та географія середньовічного права». С. 63-108.
12. Реставрация памятников архитектуры / С. С. Подъяпольский, Г. Б. Бессонов, Л. А. Беляев, Т. М. Постникова. – Москва : Архитектура-С, 2014. – 288 с. – ISBN 9785964702474.

13. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. С. 68–71.
14. Афанасьев К. Н. АВ Щусев. – Рипол Классик, 1978.
15. Павленко С. Вказана праця. – С. 59.
16. Observatoire du patrimoine religieux « Églises, un patrimoine à vendre »: <http://www.patrimoine-religieux.fr/rubriques/gauche/presse/actualites-mediaticques/eglises-un-patrimoine-a-vendre/>, (consulté le 15/10/2016).
17. Продолжение постройки новых зданий и капитального ремонта старых Черниговской духовной семинарии в 1903 г. // Прибавление к Черниговский епархиальным известиям (ч. неоф.). – 1904. – № 9. – С. 301–302.
18. Могітич І. Нариси архітектури Української Церкви / І. Могітич. – Львів, 1995. – 49 с.
19. Попова А. Д. Бароко в сакральній архітектурі Слабідської України // Редакційна колегія: ЮС Сабадаш, доктор культурології, професор (голова), СВ Янковський, кандидат філософських наук, доцент. Затверджено на засіданні кафедри культурології та інформаційної діяльності (протокол № 7 від 15.12. 2020). – 2020. – С. 118.
20. "Церковныя Вѣдомости" издаваемые при Святейшем Правительствующем Синоде, еженедельное издание с прибавлениями, СПб, 1801. Синодальная типография
21. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / [редколегія: Коваленко О. Б. та ін.] – Вид. 2-ге, доповнене. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. - 882 с., 30 іл.
22. Дибя Ю. Р. Закономірності формування архітектури Русі (за джерельною базою X–XIVст.). – 2014.
23. Вдовицька О. В. Архітектура й мистецтво східного середньовіччя: Візантія, Київська Русь, арабські країни: навч. посібник. – 2010.

24. Сакральна дерев'яна архітектура України в світовій спадщині / Р. Маньковська // Краєзнавство. — 2010. — № 4. — С. 77-86. — Бібліогр.: 22 назв. — укр.
25. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 102–113.
26. До питання генези конструкції залому в українських дерев'яних церквах ГВ Шевцова Сучасні проблеми архітектури та містобудування.–К.: КНУБА. 2007.
27. Пространственная конструкция как один из ведущих показателей генезиса деревянных храмов ГВ Шевцова Вопросы всеобщей истории архитектуры. 2016. 149-168
28. Шумицький М. Український архітектурний стиль у минулому і сучасному. — Ілюстрована Україна, 1913 р., №№ 3, 4, 6, 8.
29. В Україні 80% пам'яток потребують серйозної реставрації - Ткаченко 24.03.2021 <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3214253-v-ukraini-80-pamatok-potrebuut-serjznoi-restavracii-tkacenko.html>
30. Добролюбська Ю. А. Борис Олексійович Шустов: портрет на фоні епохи. — Одеса, 2020. — 176 с., іл.
31. Бойко Л. Настоятелі Георгіївської церкви // Сіверянський літопис. – 2017. – №. 6. – С. 167-172.
32. Джевага Г.В. Національне виховання у процесі навчання різьбленню по деревині. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2012. Вип. 97. С. 180-185.
33. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура лівобережної України. - К. : 1976 р., с.26-29]:
34. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР т.4, с.332-333]

- 35.Коваленко В. П., Терещенко О. В. Охоронні археологічні дослідження церкви св. Георгія в смт Седнів Чернігівського р-ну (за матеріалами 2005 р.) //Сіверщина в історії України. – 2013. – №. 6. – С. 64-69.
- 36.Коваленко В.П. Терещенко О.В. Охоронні археологічні дослідження церкви Св. Георгія в смт Седнів чернігівського р-ну (за матеріалами 2005 р.) Сіверщина в історії України, випуск 6, 2013
- 37.Постанова Ради міністрів УРСР “Про доповнення списку пам’яток містобудування і архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави” № 442 від 6.09.1979 р.:
- 38.Державний реєстр національного культурного надбання: пам’ятки містобудування і архітектури України (проект). – Пам’ятки України, 1999 р.
- 39.Слободян В. Каталог існуючих дерев’яних церков України і українських етнічних земель. – Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація, 1996 р., т. 4, с. 145.
- 40.Асеев, Ю.С., 1957. Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР
- 41.Ященко О. Ф. Особливості функціональної організації храмів Чернігівського регіону. Архітектурний вісник КНУБА. – 2013. – №. 1. – С. 190-195.
- 42.Завадський О. О. Гетман ИС Мазепа как меценат и покровитель Церкви. Сторінки історії. – 2012. – №. 33. – С. 22-32.
- 43.Левченко О. В. Формування колекції ікон національного архітектурно-історичного заповідника" Чернігів стародавній", їх реставрація та вивчення. Чернігівські старожитності. – С. 106.
- 44.Токарев С. А. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. – 2016.
- 45.Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби "мілітарної революції". Місто: історія,

- культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. - 2017. - № 4. - С. 89.
46. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков / М. Цапенко. – [Москва: Стройиздат, 1967]. – 233, [2] с. : ил.
47. Логвин, Г. Н. (отв. ред.). 1986. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Т. 4. Сумская область; Тернопольская область; Харьковская область; Херсонская область; Хмельницкая область; Черкасская область; Черниговская область; Черновицкая область. Киев, Будивельник.
48. Шишкіна Ю. А. Діяльність архітектора Андрія Квасова у Глухові // Сіверщина в історії України. – 2016.
49. Розумовських Д. Д. Корж-Усенко Л.В., Мартиненко Д.В. Духовні домінанти родини Розумовських: аспект доброчинності і меценатства // Науковий збірник входить до нового Переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України № 1, 2010 р.), № 1–05/6). – 2010. – С. 164.
50. Пиріг П., Конопля Ю. Про церковне будівництво та плани храмів на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2016.
51. Распоряжение обер-прокурора св. Синода о непременном соблюдении Высочайшего повеления от 11 марта 1889 г. о реставрации монументальных памятников древностей // Церковные ведомости. – 1905. – №7. – С. 53.
52. Кривенко І. П. Традиції меценатства князівського роду Вишневецьких XVI-першої половини XVII ст // Технічна естетика і дизайн. – 2013. – №. 12. – С. 90-103.
53. Вечерський В. В. Воскресенська церква в Батурині // Мистецтво України : в 5 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 1. С. 388.
54. Реброва Н. Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Ніжин, 2008.
55. Кіяшко Л. Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С.

- Грушевського. 2002. Т. 9: Біографічна некрополістика в контексті сучасної української науки. С. 184–190.
56. Реброва Н. Б., Кіяшко Л. Г., Дробязко Н. В. та ін. Батурин: історія в пам'ятках. 2-ге вид., перероб. та допов. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2012. 111 с.
57. Карнабід А. Монументальна дерев'яна і мурована архітектура Чернігівщини (загальний огляд) // «Пам'ятки християнської культури Чернігівщини» (Матеріали наукової конференції). – Чернігів, 2002. – С. 56.
58. Бондар О. Просторово-топографічна структура Чернігова XV–XVIII ст. у дослідженнях АА Карнабеда // Сіверянський літопис. – 2015. – №. 6. – С. 56-63.
59. Короп – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; ред. кол.: (В. М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 48 с.

ДОДАТОК 1

Мал.1. Вид Собору Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі-Волинському.

1- до реставрації - гравюра XIX століття. 2 - відреставрований в кінці 1896-1900 р.

Мал.2. Василівський храм XII століття в Овручі.

1) Розвалини храму на поч. XX ст., 2 - реконструкція 1910 -1912 роки

Мал.3. Фороська церква. 1- вигляд у ХІХ ст., 2 – використання в якості ресторану за радянських часів, 3 – після реставрації 2004 р.

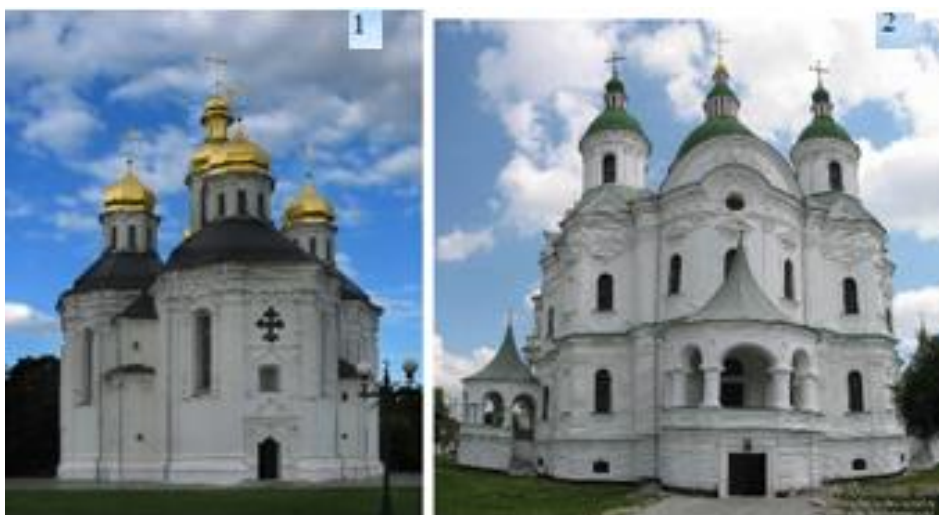

Мал.4. Занедбані об'єкти сакральної архітектури.

1. – Франція, 2 – Румунія, 3 - США, 4 – Італія.

Мал. 5. Сакральні пам'ятки архітектури Чернігівщини в стилі бароко.
1- Свято-троїцький собор, 2- Петро-Павлівська церква

Мал. 6. Сакральні пам'ятки архітектури Чернігівщини в стилі бароко.
1 – церква святої Катерини, 2 - Собор Різдва Пресвятої Богородиці.

Мал.7. Сакральна архітектурні споруди XVIII-XIX ст. Чернігівщини в стилі класицизм.

1 - Церква Спаса Преображення (Любеч), 2 – церков Миколи Чудотворця (Прилуки).

Мал.8. Сакральна архітектурні споруди XVIII-XIX ст. Чернігівщини в стилі класицизм.

1 - Спасо-Преображенський монастир (Новгород-Сіверський),
2 - Прилуки. Собор Різдва Пресвятої Богородиці.

Мал.9. Вознесенська церква, 1866–1874 р.

Мал. 10. Воскресенська церква. Батурін, Чернігівська обл.

ДОДАТОК 2

Мал. 1. Відмінність зовнішнього оздоблення дерев'яної сакральної архітектури на території України та Росії у XVIII ст.

1,2 – Георгієвська церква (1715-1747) м. Седнів, Чернігівська обл. 1-конструкція заломів, 2 – будова куполу;

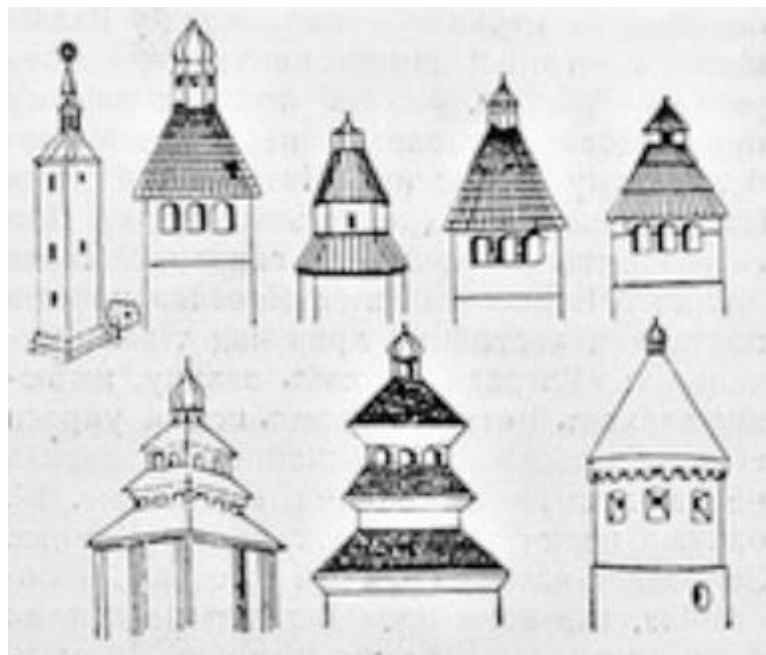

Мал. 2. Відмінність зовнішнього оздоблення дерев'яної сакральної архітектури на території України та Росії у XVIII ст.

3,4 – Храм Преображення Господнього с. Козлят`єво (1756) Суздаль, Росія. (3 – зовнішнє декоративне оздоблення, 4 – будова куполу)

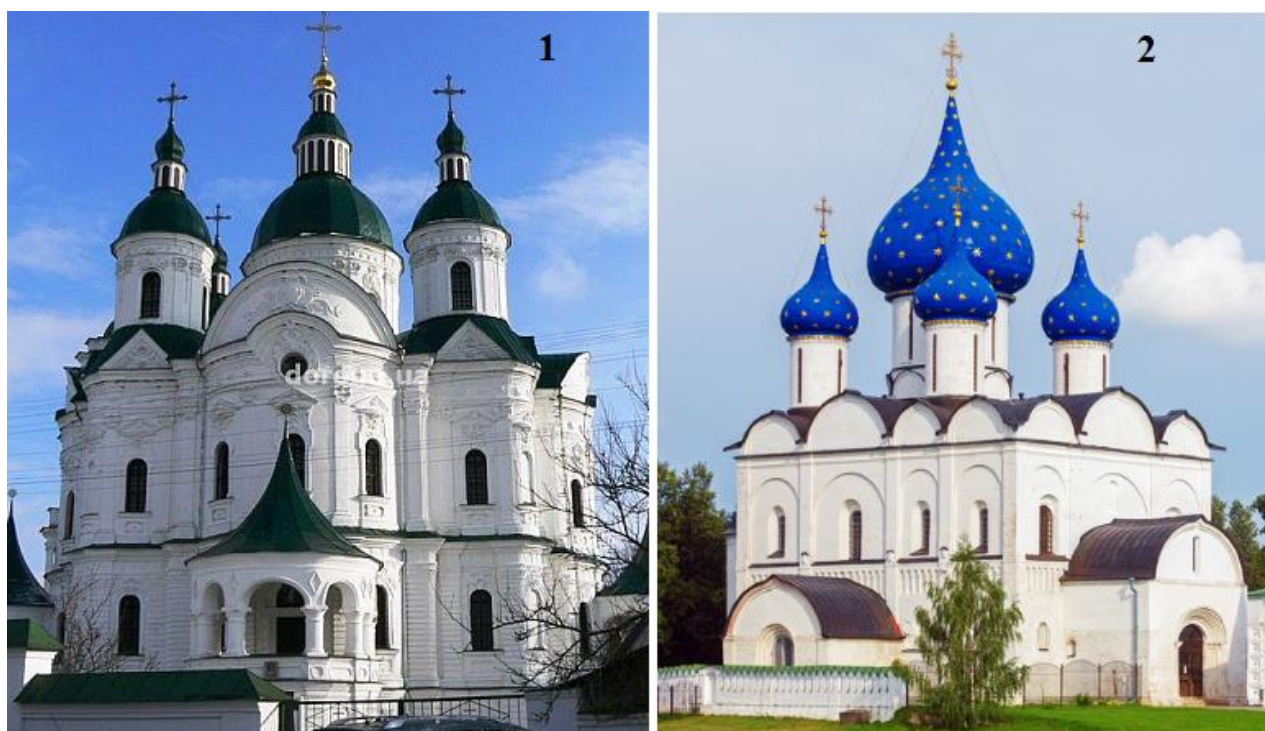
Мал. 3. Відмінність зовнішнього оздоблення мурованої сакральної архітектури на території України та Росії.
 1 – Аскетизм церкви Іоанна Богослова, Чернігівська обл. 2 – Оздоблення фасадів кокошниками, Муромський монастир, Росія.

Мал. 4. Види дзвіниць українського церковного зодчества.

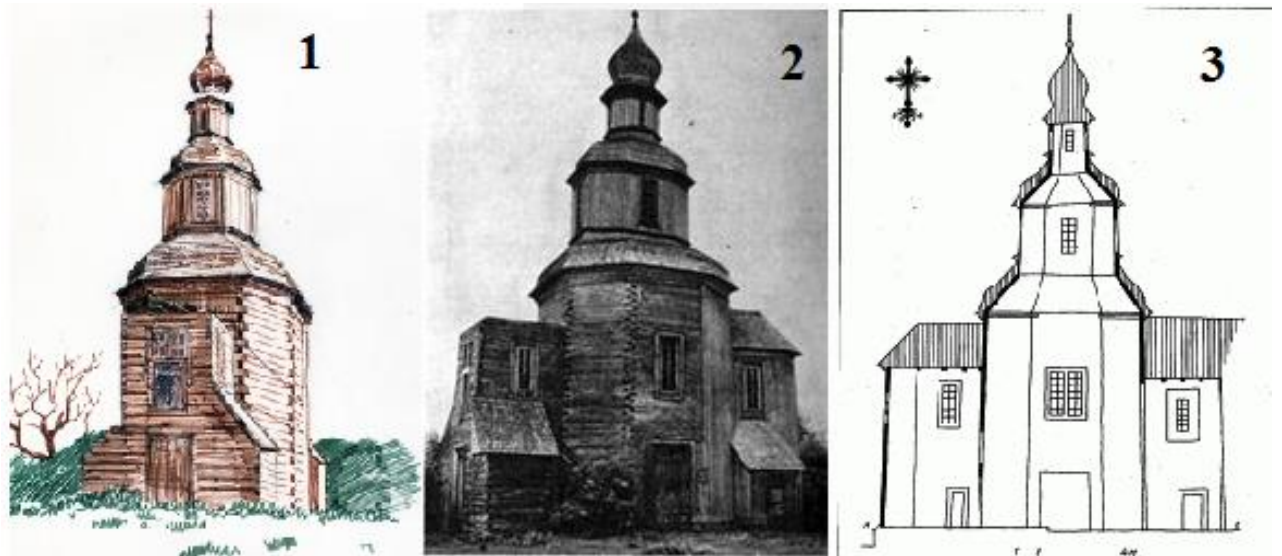

Мал. 5. Купола культових споруд. 1 – семантика куполів українського архітектурного стилю, 2 – декоративне призначення куполів Верхоспаського собору Московського Кремля.

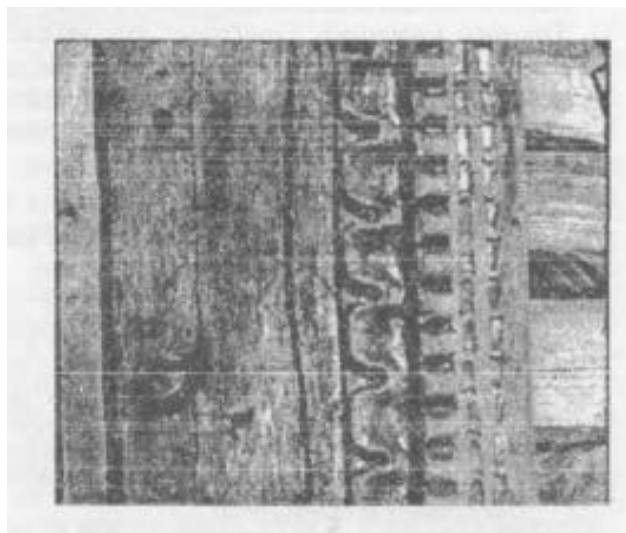
Мал. 6. Зовнішній вигляд глав церковних споруд.
1 – Собор Різдва Богородиці, м. Козелець Чернігівська обл. 2 – Собор Різдва Христового в м. Суздаль, Росія (XVIII століття)

ДОДАТОК 3

Мал.1. Георгіївська церква.

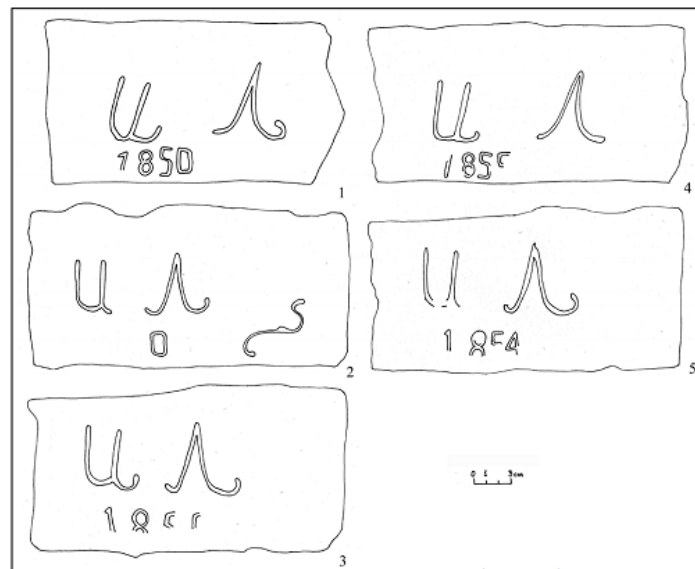
1 - Рисунок Вечерського В. В. 1975 р. 2 – світлина з досліджень Говденко, 3 – ескіз Таранушенко.

Мал. 2. Різьблений одвірок Георгіївської церкви в м. Седнів.

Мал. 3. Георгіївська церква перед реставрацією.

Мал. 4. Зразки цегли з розкопів Георгіївської церкви

Мал. 5. Георгієвська церква, сучасний вигляд.

Мал. 6. Георгієвська церква станом на 2021 р.

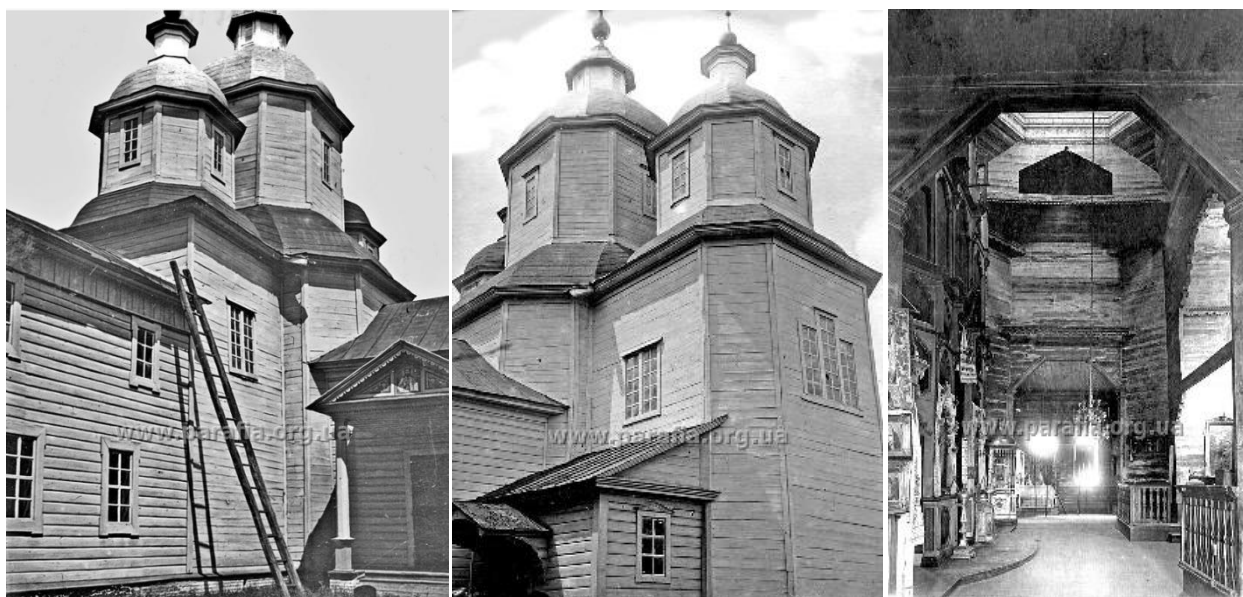
Мал. 7. Табличка на Троїцькій церкві в с. Новий Білоус, Чернігівська обл.

Мал. 8. Церква Святої Трійці, купол.

Мал. 9. Церква Святої Трійці, сучасний вигляд.

Мал. 10. Миколаївська церква в с. Городище. Автентичний зовнішній та внутрішній вигляд.

Мал. 11. Миколаївська церква в с. Городищі.
 1 - Первісний іконостас Миколаївської церкви (фото 1920-х. р.) 2 - Фрагмент розпису стін, станом на 2013 р.

Мал. 12. Миколаївська церква, 2013 р.
 (фото Парафії святого Архистратига Михаїла, Київ, Пирогів)

Мал. 13. Закладання фундаменту у Пирогово, збирання храму. 2016 р.

Мал. 14. Сучасний вигляд Миколаївської церкви, Пирогово.

Мал.15. Храм святої Покрови Божої Матері. Сучасний вигляд. Зовнішній стан

Мал.16. Фрагмент стіни храму з «гличиком» для акустики.

Мал. 17. Свято-Михайлівська церква під час реставрації 2000 р.

Мал. 18. Сучасний вигляд Свято-Михайлівської церкви

Мал. 19. Іллінська церква після перебудов XVIII ст.

Мал. 20. Фреска з професійного станкового олійного живопису кінця XVIII в.
зображенням Єфросинії Полоцької

Мал. 21. Сучасний вигляд Іллінської церкви.

Мал. 22. Сучасний вигляд церкви Івана Богослова, 2019 р.

Мал. 22. Церква Іоана Богослова, інтер'єр, 2019 р.

Мал. 23. Фрески на склепінні церкви Іоана Богослова.

Мал. 24. Трьохсвятительська церква. Інтер'єр з іконостасом, фото поч. ХХ ст.

Мал. 25. Трьохсвятительська церква. Вид з південного сходу.

Мал. 26. Трьохсвятительська церква, сучасний інтер'єр.

Мал. 27. Миколаївська церква в Ічні. Фото Й. Глуценка, 1899 р. з сімейного архіву письменника С. Маринчика.

Мал. 28. Миколаївська дзвіниця.
1- 30-40 рр. ХХ ст. 2- Сучасний вигляд

Мал. 29. Місце надгробка гетьмана К. Розумовського і інтер'єрі церкви.

Мал. 30. Іконостас Воскресенської церкви, ХХ ст.

Мал. 31. Воскресенська церква, сучасний вигляд

Мал. 32. Преображенська церква
усипальниця роду Милорадовичів (1817 р.). Сучасний вигляд.

Мал. 33. Декоративні башти-пінаклі на кутах синагоги

Мал. 34. Синагога, сучасний вигляд.